

26.8

П 641

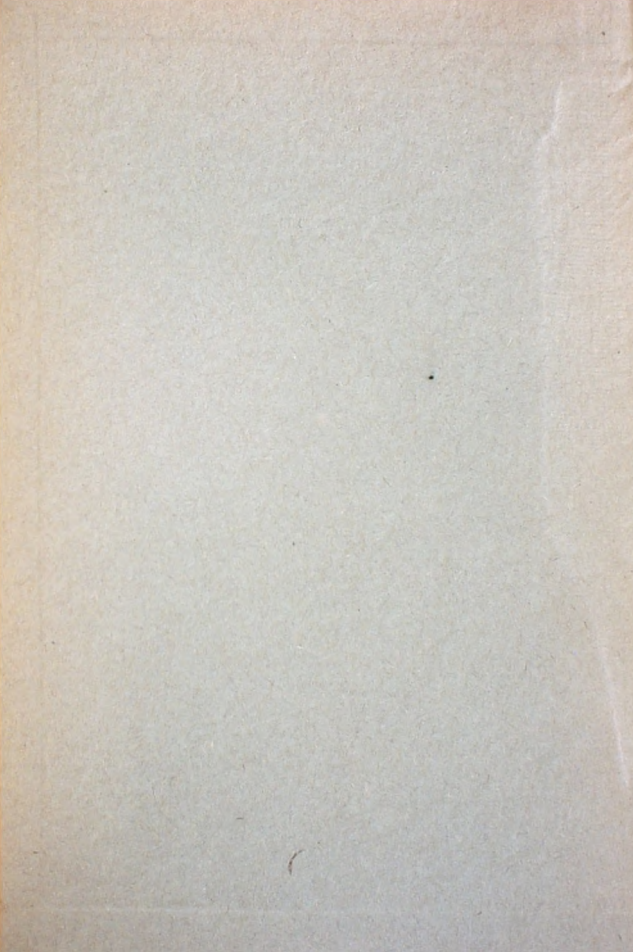
Кр.
М. П. ПОТЕМКИН ДЕН П. Г. ТЕРЕХОВ

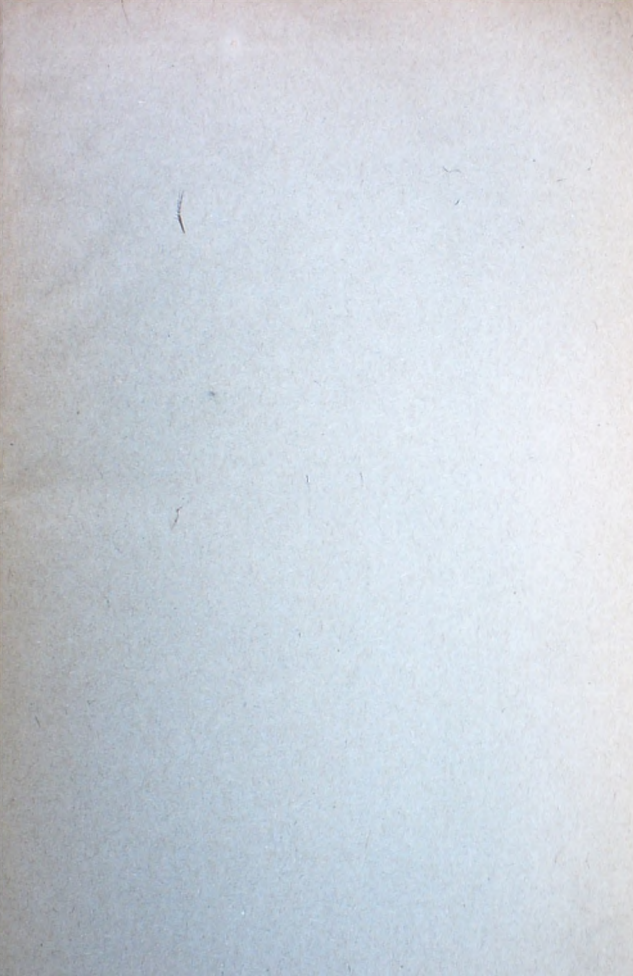
ГЕОГРАФИЙ

КУГУ ЕН-ШАМЫЧ ТУНЫКТЫМО
ШКОЛЛАН ЛУКМО УЧЕБНИК

УЧПЕДГИЗ · 1939

5

1
2

n

91

П642 М. П. ПОТЕМКИН ден П. Г. ТЕРЕХОВ

ОзССР-ДХК

29 г.

ГПБ-УССР

ГЕОГРАФИЙ

КУГУ ЕН-ШАМЫЧ ТУНЫКТЫМО
ШКОЛЛАН ЛУКМО УЧЕБНИК

РСФСР Наркомпрос утвердитлыме
книга гыч кусарымын Марийский
АССР Наркомпрос утвердитлен

И. И. Яндулин ден В. С. Шабдаров
кусареныт

Нылымше изданий гыч кусарыме

Проверено

N26

Республиканская
БИБЛИОТЕКА
Марийской АССР

ГПБ Уд.

РСФСР НАРКОМПРОСЫН
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УЧЕБНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
ИЗДАТЕЛЬСТВОЖЕ
МОСКВА ★ 1939

М18143

1. МЛАНДЕ ШАР.

Горизонт да горизонтын велышт.

Виш тѳр верышке лектын шкенан йыр ончалына гын, ме мланде умбалын ужашыжым ужына, тидым горизонт маныт.

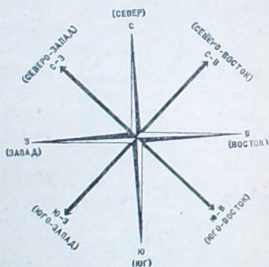
Горизонт эреак круг форман лиеш. Ме тидын умбалныже куыкталтше купол гай кавам ужына. Мланна горизонт тѳрыштѳ кава мланде дене ушнымыла коеш.

Тиде горизонт тѳрым горизонт линий маныт. Ме нлыш гыч палена: чынжым гын мландын нимогай мучашыже але тѳржѳ уке; горизонт линий дек шумеш ме нигунамат миен она шу: мемнан каймына семын горизонт эре вашталтеш. Горизонтын линийже мемнан деч эре тораште лиеш (1 сѳр.).

Иктаж могай предметын мемнан деч кувелне улмыжым палынена гын, ме тыге ойлена: пурлаште, шолаште, ончылно да шентелне. Вес могырышкыла савырнена гын, чыла вел-шамычат вашталтыт: мемнан ончылно улшо ындыжым пурла могырышто лиеш, моло веллажат вашталтыт.

Мемнан капна кушкыла савырнымым ончыдегызак чыла вел-шамычым палаш горизонтын ныл велжым ыштыме. Кечывал жапыште кече шогымо велым ме южный вел, але юг манына. Тудын ваштареш кийше велже северный вел, але север манылтеш. Север велкыла чурий дене шогалаш гын, шентелне юг, лурлаште — восток, шолаште — запад лиеш. Кече горизонтын восток могыр гыч лектеш да западеш шинчеш.

Горизонт вел-шамычын куштыла улмыштым кечым ончен чын палаш лиеш. Ояр кече годым мландыш тоям тура керын, ту-

1 сѳр. Горизонтын велышт.

дын ۇмылжым ончаш тўғалат гын, кечывал жапыште горизонт умбалне Кече эн кўшкё кўза, тунам тоян ۇмылжат эн кўчык лиеш. Кечывал жапыште Кече южный горизонт умбалне шога, тудын ۇмылжё север велне лиеш.

Йўдум горизонт веллам **Полярный шўдыр** (Чолга шўдыр) дене палаш лиеш. Тылзе волгыдан ояр йўдум каваште «Большая Медведица» (Корка шўдыр-шамычым) куштылгын муаш лиеш. Тиде тўшкаште шым шўдыр уло. Тиде группа вурган коркала коеш. Тўрысё кок шўдыр гочшо кавашке вик ончена гын, ме пеш волгыдо Полярный шўдырым ужина. Полярный шўдыр кеч кунамат ик верыште—каван север велныже лиеш (2 сўр.).

2 сўр. Полярный шўдырым кузе кычал муаш.

Но горизонт веллам чын палаш лўмын ыштыме прибор дене—компас дене утларак йўнан. Компас тыге ышталтеш—коробка кўргыштё янда йымалне куштылгын пўрдшё магнитандыме¹ вурс стрелкым шындыме. Тудо ик мучашыже дене эре северышке, весыж дене—югышко ончыкта. Северыш ончыктышо стрелкын мучашыжым шем тўсаным, югыш ончыктышыжым—волгыдым ыштат. Тыге компас горизонтын веллажым ончыкта. Садыге тудын дене мланде умбалне предмет-шамычын могай верыште улмыштым палаш лиеш. Мутлан, горизонт велын лўмжым да куштыла улмышым шинчен тыге ойлат: «Мемнан

классын окнаже юг велне» але: «Куэрла мемнан школ деч востокыштыла шога».

Компас деч посна тенгызыште сер деч тораште кошташ оклий. Военный пашаштат, войскам палыдыме вер дене нангайыме годем компас кўлеш.

¹ Шке декше моло вурс але кўртньё предметым шупшшо кўртньё руда але вурс моклакам магнит маньт. Кеч могай вурс моклакам магнитеш йыген тудым магнитандаш лиеш.

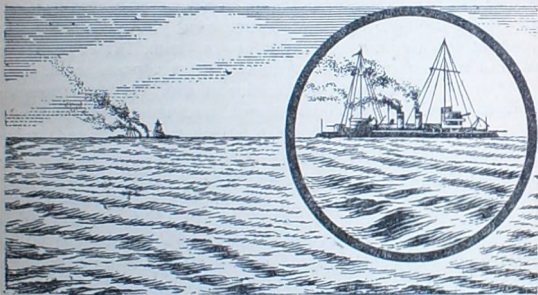
Задача-шамыч. 1. Каваште Большая Медведица (Корка шұдыр) ден Полярный шұдырым (Чолга шұдырым) кычал муза.

2. Компас дене тендан классыштыда горизонт веллам палыза. Окнада, омсада могай велыште улыт?

3. Горизонт велла ден тендан уремдан направленийжым палыза.

Мландын формыжо.

Виш тӧр верыште шогымына годым ме шкена йыр чыла веллашкат 5 км нарышкырак ужнына. Пушенге вуйыш але порт умбаке кӱзена гын, тужечын мемнан горизонтна утларак шарла: ме 10 м кӱкшыт гыч шкена йыр 10 км горизонтым ужнына. Самолетыш шинчын 1 км кукшытыш кӱзаш гын, горизонт 100 км утла шарла. Горизонтым кӱшычын ончymo годым ме молан кум-

3 сӱр. Горизонт шенгелан пароход шойышталтеш. Пурла могырышто кружокышто подзорный труба ден горизонтысо пароход коеш.

да верым ужнына? Тӧр мландыште горизонтын тыге шарлымым умлаш ок лий ыле. Вет чынжым мланде тӧр огыл, тудо оварген шога. Мланде умбал оварген шогымо дене ульӧ улмына годым ме торасе предмет-шамычым ужын огына керт.

Тугак тенгыз умбалат оварген шога. Кайыше пароходым тенгыз сер гыч бинокль ден оячаш гын, мланна пароходын улыл ужашыже койдымо лиеш. Пароход эше торашкырак кайымыже семын тудын туньыкшӧ гына кояш тунгалеш. Тенгыз умбал оварген шогымылан лийын пароход кайымыже семын тыге эркын йомеш.

Мланде умбалын оварген шогымыжым кеч куштат ужаш лиеш. Адак тидым каласыман: мланде умбал кеч куштат ик семын оварген шога. Иктөр оварген шогышо умбалан — шар гына лийын кертеш. Тыгеже мландат шар форманак.

Илышыште моло явленийым ончыма гычат күшнө каласымын чын улмыжым раш ужаш лиеш.

Мланде лапка форман (плоский) лиеш ыле гын, тудын чыла верже гычат ик шұдыр-шамычмак ужаш лиеш ыле. Чынжым гын, каваште шұдыр-шамыч чыла вере икгай огытыл. Ме югыш-кыла торашке каена гын, каван вашталтмыжым ужына: мемнан палыме шұдыр-шамыч горизонт шентелан шойышталтыт, нунын олмеш мемнан ты марте уждымо вес шұдыр-шамычым ужына. Ёстел умбалне карме кудалеш лийже: төр ёстел умбач кудалме годым карме умбалне пөрт потолок гына лиеш. Карме шұртө дене кылден сакыме олма умбач кудалаш тўгалеш гын, олман кўшыл могыржо гыч карме потолокым ужеш; олман ұлыл могырыш кусна гын, тудо ұлнө кўварым ужеш. Тидын семынак шар гай мландын түрлө могыржо гыч кават түрлын коеш.

Мландын шар форман улмыжым тўня йыр савырнен коштмо денат паленыт. Ен-шамыч тыгай путешествийыш пеш шукерте ожнак кошташ тўгалыныт. Нуно ик велыш лектын каен, мөнгышкышт мланде йыр савырнен вес могырым толын пуреныт. Тўня йыр первый гана 1519—1522 ийлаште путешественник Магеллан коштын савырнен. Тудо мланде йыр 2 $\frac{1}{2}$ ийыште савырнен шуын. Тудо жапыште тыгай путешествийым ышташ пеш нелә улмаш, шуко ен-шамыч коленыт. Магеллан дене пырля кайыше 265 йолташышт гыч 18 енге гына пörтылыныт, корнеш Магеллан шкежат колен. Магеллан деч вара түрлө веллаш шуко гана тўня йыр путешествийым ыштеныт. Кызыт тўня йыр коштын савырнаш нелә пашалан ок шотлалт. Тыгай путешествийым поездеш да пароходеш кок тылзат пеле жапыште ышташ лиеш. Самолет дене улыжат ик мыняр суткаште тўня йыр куштылгын савырнаш лиеш.

Тыгеракын, мланде — шар форман. Ме мланде умбалын изи ужашыжым гына ужына, сандене тудын оварген шогымыжо шинчалан пале огыл. Мланде шар пеш кугу — тудын окружностьшо 40 тўжем км, торешыже (диаметрже) 13 тўжем км чоло лиеш.

Мландын шар форман улмыжым тыглай онченат пален кертгына. Но тиде чын шонымашым калыклан умылтараш черке чараклен шоген. Черке «Мланде — шар форман огыл, чыла вереат икгай лапка форман (плоский)» манме библейский йомак деше

калыкым агыртарен. Ученый-шамычлан черке эрыкым пуэн огыл. Тудо калыкым түрлө семын агыртарен, пычкемыште ашнен.

Мландын суткаште пörдын савырнымыже.

Ме кече еда горизонтын восток велыштыже кече лекмым, кечывал лишан тудын кузымыжым, кастене западеш шичмыжым ужна. Ожно, часым шонен лукмо деч ончыч, ег-шамыч жапым кече дене шотлен улыт. Тылзат тыгак восток гыч западыш кош-теш. Тудат кече семынак лектеш. Йуд вошт шудыр-шамычым ончена гын, нуват тугак ик олмышто огыт лий. Лач ик Полярный шудыр-гына ик верыште шога. Моло шудыр-шамыч тудын йырже восток гыч западышкыла пörдыт. Шудыр-шамыч ик верыште огыт шого гынат, нуно шке рядыштым, тугак икте-весе кокла рас-стоянийыштым огыт вашталте. Тыге, ме кавасе чыла шудыр-шамычын восток гыч западыш пörдын савырны-мыштым ужна.

Но мемнан шинчаланна гына кече да моло шудыр-шамыч пörдмыла койыт. Чыңжым гын, кече, тылзе да шудыр-шамыч восток гыч запад велыш огыт пörд, а мланде запад гыч востоковыш-кыла кече ден шудыр-шамычын пörдмыла коймо ваштареш пörдын савырна. Мланде умбалнысе оралдет, пушенгет, моэт, адак ме шкежат мланде дене пырляк пörдына, сандене ме мланде пörдмым огына шиж. Поезд дене кайымына годым, корно воктенысе чыла предмет-шамыч — пörт, пушенге, телеграф меңге да мойын — мланна поезд ваштареш толмыла койыт.

Мланде шке йырже лач сутка жапыште пörдын савырна. Ме тидым мландын сутка жапыште пörдын савырны-мыже манына.

Мландын сутка жапыште пörдмыж годым кече мланде ша-рын теве ик могыржым, теве вес могыржым волгал-тара, тыге мланде умбалне кече йуд ден вашталтеш.

Мланде пörдмым глобус ден куштылгын ончыкташ лиш. Глобус мландым шуко гана иземден ончыктышо шар форман узгар. Глобус күртнө шудыреш, але күртнө воштыреш, шындыме

4 сур. Глобус.

лиеш. Тудын йырже глобус шарым запад гыч востогышкыла пӧрдыкталтеш.

Мландат шке йырже тыгак пӧрдеш. Но мландын нимогай шӱдыржат уке, тудо глобусышто гына ышталтеш.

Глобус шӱдырын Ӱлыл ден кӱшыл мучашыштым полюс маныт. Кӱшыл мучашыже — **Северный полюс**, Ӱлылжӧ — **Южный полюс** лиеш. Глобусышто полюс-шамыч коклаште — покшелне окружностыым — экваторым ыштат.

Глобусышто ончыктымо семынак мланде шарынат кок полюсшо уло. Мланде шар Ӱмбалан кок полюс деч иктӧр расстояний коклаш ушышто шонымо экваторым ыштат. Тудо мланде шарым кок полушарийлан — северный ден южныйлан шелеш.

Задача-шамыч. 1. Кастене Большая Медведица ден Полярный шӱдырын верыштым ончыза. Нуно могай предмет-шамыч Ӱмбалне улыт? Кок час жап гыч тудо вер гычак уэш ончыза. Нине шӱдыр-шамычын верышт вашталтын мо?

2. Эрдене, кечывалым да кастене иктаж могай предмет (пушегте але оралте) деч Ӱмылын кужытшым висыза. Кечыгут тудын Ӱмылжӧ кузе вашталтын, кечывал жапыште кудо велыш савырнен, шекланыза.

Мландын ийдалыкыште пӧрдын савырнымыже.

Кече мланна волгыдо ден шокшым пуа. Мландыште кече деч посна растений ден животный-шамычын илышышт лийын ок керт ыле. Кече волгыдын вийже да шокшыжо эре вашталт шога. Тиде кечын каваште тӱрлӧ верыште лиймыжым онча.

Каваште кечын верже сутка коклаште вашталт шога, тугак ийдалык жапыштат шке вержым вашталта. Кенгежым кече кузе эр лекме да кузе вара шичмым ме чыланат шинчена. Тунам кече кужу, йуд кучык лиеш. Сандене кенгежымсе кучык йуд нерген «кас ужара ден эр ужара вашлийыт» манын ойлат. Телым кече кӱчыкемеш да йуд кужемеш; телым кече вара лектеш да вашке шинчеш.

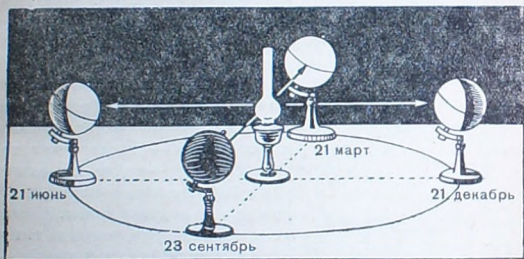
Кече да йудын кужытшо вашталтме дене пырляк ийдалыкын тӱрлӧ жапыштыже кечын горизонт Ӱмбал кукшытшат вашталтеш. Кенгежым кечывал жапыште кече кӱшкӧ кӱза, а телым тудо Ӱлӧ шога. Кече горизонт Ӱмбака кунар кӱшкӧ кӱза, тудын кече йолжо тунар виян ырыкта.

Ийдалыкын тӱрлӧ жапыштыже кечын горизонтышто тӱрлӧ верыште лиймыже — мландын кече йыр пӧрдмыжӧ да мланде шӱдырын тура огыл, шӧрын шогымыжо дене лиеш. Мланде кече деч 149 млн. км

тораште шога. Пространствыште мланде путрак чот, писын каен, ийдалык жапыште кече йыр савырна. Мландын ийдалык мучко пӧрдыж годым тудын шудыржӧ мланде кайыме корнылан шӧрын шога. Мланде шудырын тыге шӧрын шогымыжо нигунамат ок вашталт.

Чуктымӧ лампе йыр (кече олмеш) глобусым устембал мучко коштыктен, ийдалыкыште мландын кече йыр пӧрдын савырынымыжым ончыктена (5 сӱр.). Мланде шудырын маланде путь плоскостылан шӧрын лийме семынак глобусунат шудыржӧ подставкеш шӧрын пыжыктыме лиеш.

21 июнышто кечын (лампын) йолжо экватор деч изиш северышкыларак туран возеш. Южный полушарийыш кече йол йоштек гына возеш. Тиде жапыште кече северный полушарийын

5 сӱр. Лампе да глобус дене ыштыме опыт. Ийдалыкыште мландын тӱрлӧ верыште лиймыже (стрелка-шамыч кече йолын тура вочмыжым ончыктат).

шуко ужашыжым волгалтара, изи ужашыже гына умылеш коদেশ. Тиде жап годым северный полушарийыште кужу кече да кучык йӧд лиеш. Южный полушарийын ятыр ужашышкыже июнь тылзыште кече йол ок логал. Сандене тыште кече кучык да йӧд кужу лиеш. Северный полушарийыште тиде жап годым — кенгеж, а южныйышто теле шога.

Пел ий гыч — 21 декабрыште — мланде корнын вес могырыштыжо кече йол экватор деч югышкыла тура возеш. Тунам кече южный полушарийын пелыжым утларак волгалтара: тыште декабрь тылзыште кужу кече да кучык йӧд лиеш; тыште — кенгеж; северный полушарийыш кече йол йожек гына возеш, сандене тыште кучык кече да кужу йӧд лиеш; декабрыште северный полушарийыште теле шога.

Март ден сентябрьште мланде умбалне шошо да шыже лиеш. Тиде жапыште кече йол экватор умбак тура возеш: северный ден южный полушарий ик семынак ырат.

Тыгеракын, мланде шудырын шорын лиймыжлан да мландын ийдалыкыште кече йыр пӧрдын савырынмыже ден мланде умбалне жап турлын вашталтеш — теле, кенгеж, шыже да шошо лиеш.

Задача. Календарь почеш 21 июньышто кечын мыняр час лиймыжым да 21 декабрьште йудын мон кужыт улмыжым умлен налза.

Кече система (солнечная система).

Мланде семынак кече йыр эше кандаш планета пӧрдеш. Нуно кече деч турло расстоянийыште улыт: иктышт — мланде дечат тораште, весышт — тудын деч лишне улыт. Планета-шамыч мланна каваште шудыр семынак койыт. Шудыр дене танастарымаште нунын тыгай ойыртышышт уло: нуно мемнан деке шудыр-шамыч деч шуко гана лишыл улыт. Сандене эн кугун кугемдыше подзорный трубаште шудыр-шамыч мланна йылгыжше точкыла велӧ койыт, а планета-шамыч йыргешкын койыт. Кастене, кече шичме деч изиш варарак кас ужара годым западыште чот волгалтше планета кояш тугалеш, тудо адак каван восток велыштыже эр кече лекме деч ончыч эрдене эреак коеш. Тиде планетым «кас шудыр» але «эр шудыр» манят. Наукышто тиде пла-

6 сур. Кече система (солнечная система).

нетым Венера манят. Планета-шамыч мланде семынак кажнышт кече йыр, тукак шке шудыр йырышт пӧрдыт.

Планета-шамыч кокла гыч мландат ик планета лиеш. Кече дене пырля чыла планета-шамычым кече си́стема (солнечная система) маньт.

Ме каваште волгалтше тылзым ужына. Тылзе мланде дене тагастарымаште кугу огыл. Тудо кавасе моло планета-шамыч гыч мланде деке лишне шога. Сандене тудо мланна кугу йыргешкыла коеш. Тылзе—йүштö планета, тудо йүдым гына волгалтаралтеш. Тудым кече йол волгалтара. Тылзе мланде йыр пöрдеш. Сандене тудым мландын спутникше маньт. Кече системyse моло планета-шамычынат тыгак шке спутникышт улыт.

Кече шкеже чумыр система покшелне шога. Кече—путырак кугу шар: мланде шар деч тудо 1300000 гана угла кугу. Тудо волгыдым пуа да ырыкта. Тудын тужвал ужашын температуржо 5—6 тужем градусыш шуэш, а көргыштыжö (центрыште) температура тидын дечат кугу лиеш (ала мыняр миллион градусыш шуэш). Тыгай кугу температурышто кечыште нимогай вешестват пенгыде лийын ок керт: тудо тушто я шула, я газ гайыш савырна.

Шудыр-шамыч кече деч шуко пачаш тораште шогат. Южо шудыржö кече деч шуко гана кугу гынат, мланна йылгыжше точкыла веле койыт. Шудыр-шамычат кече гаяк тул гай вишкыде масса улыт, волгыдышт шкеныштынак уло.

Религий — наука ваштареш.

Тунян кузе лиймыже нерген, мировой пространствыште мландын налын шогымо верже нерген научно умландараш ученый-шамыч шуко жапышкен чот тыршен тунем шогеныт. Ученый-шамыч шке кугу открытийыштым природым эреак эскерыме, тагастарылме да природын чыла явленийжымат тунем налме дене ыштат. Наукын вывод-шамычше черкын шоякшым опровергатлат.

Церковик-шамыч научный теорийын чыла чынлыкшым ужыт гынат, нуно капиталист-шамычлан шемер-шамычым пычкемыште кучаш йöным ыштышашлан түрлö йомак ден агыртаращ полшат. Нуно калыкым колымекыда, чапле райыш каеда манын түрлö семын агыртылын, илымышт годым чыташ да паша ышташ шудат. Шкешт капиталист оза-шамычышт дене пырля шемер-шамычым эксплуатироватлат да мланде умбалне шкаланышт гына райым ыштат. Тыге капиталист элаште ышталтеш. Мемнан денат Кугу Октябрьский социалистический революций марте тыгак лийын шога ыле.

Наукин чыла умландарен пумыжо пызырен ашныме ег-шамычын шинчаштым почеш да нуным эксплуататор-шамыч тўшка ваштареш кредалаш вооружатла. Наука религийын ондалымым тўжвак луктеш, а церковник мракобес-шамыч тўрлõ шот ден ученый-шамычым да нунын туныктымыштым преследоватлатат. Гениальный Коперник тўня кузе ышталтме нерген, мландын кече йыр да шке йырже пõрдмыж нерген, кече ден йуд кузе лийме нерген, кузе теле, шошо, кенже, шыже лийме да тылеч моло нергенат первый гана научно умландарен пумо книгам луктын улмаш. Тудын книгажым церковник-шамыч каргеныт да чыла калык ончылан йулалтеныт. Тудын ученикшым — Джордано Бруно — шке туныктышыжын открытийжым калыклан умландарен пуаш тыршымыжлан чаманыде илышымак йулалтен пуштыныт. Галилейым Коперникын туныктымышым шарымыжлан церковник-шамыч судыш пуэныт. Галилейым шке шонымашыжым кудалташ õкымленыт, а варажым тудым ўмыржõ мучко инквизиций ваген, орландарен ашнен.

Мемнан элыште Кугу Октябрьский социалистический революций эксплуататор-шамыч классым уштын шуыш. Капиталлан полшышо церковник-шамычым обезоружитлыш. Наука калык кидышке вереште. Тудо природа вийым да тудын поянлыкшым тунем налаш полша. Туге гынат религийлан служитлыше-шамычын тушман пашашт пытен манын шонаш ок лий. Кызытат нуно йышт гынат-шке тушман пашаштым ыштат. Нуно, ожнысо семын массым пычкемыште кучен, нуным эксплуатироватлаш да шемер-шамычын [пашашт ден пояш шонышо вредитель-шамыч ден — вўр йоктарыше фашизмын агентышт ден келшен, тошто жапым пõртылташ шонат. Сандене мланна бдительный лияш кўлеш, церковник-шамычын тушман пашаштым эреак тўжвак луктын шогаш кўлеш.

II. ПЛАН ДЕН КАРТА.

Планым кузе ыштат?

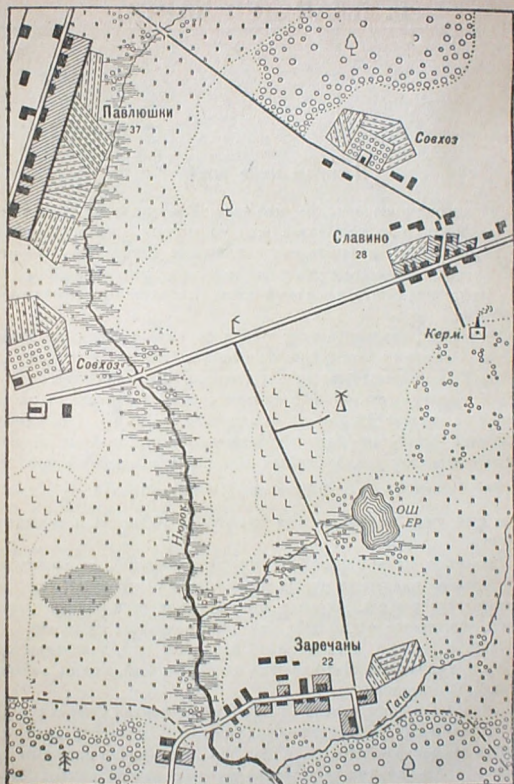
Тендан ончылныда ялысе вер план. Планыште ме тысе чыла ял, совхоз, энгер да молынат кушто улмыштым ужна. Славино ден Заречан ял коклаште вик линий дене расстояний чынжым 900 м лиш. Планыште тудо улыжат 9 см кужыт веле ончыктымо. Садыге планыште ял-шамыч кокла расстоянийым 10 000 гана иземдыме.

Тыгеракын, планыште кугу чын виса олмеш иземдыме висам налына. Планыште чын висам изин ончыктышо висам масштаб манят. Планым масштабше план воктен але улан линий ден, але сүретлен ончыкталтеш. Линий сантиметрлан шелалтеш, а цифр-шамыч як сантиметрыште мыняр километр але мыняр метр улмым ончыктат. Тыгай линейным линейный масштаб манят. Линейный масштаб воктене, алетудын олмешыже южгынам дробь возалтеш, тудым числовой масштаб манят. Мемнан $\frac{1}{1000}$ дробь лиш гын, тиде планыште чын кугытшым 1000 гана иземдымым ончыкта.

Планыште чыла предмет-шамыч ик масштаб дене ончыкталтыт. Сандене планыште нунын размерыштым чын кугытышт дене тагастараш лиш. Ик пöрт весе деч кок гана изирак верым налеш гын, тудым планыштат кок гана изиракым ыштыман.

Планым ышташ кугу масштаб налалтеш гын, вержымат кугемден ончыкталтеш. Изи масштаб налалтеш гын, тудын вержат иземден ончыкталтеш.

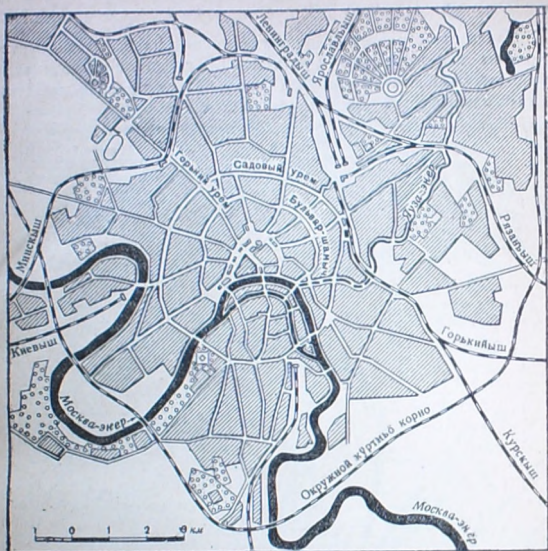
Кок планым тагастарена (8 ден 9 сүр.): мемнан Союзнан йошкар столицыжын — Москван — планжым изи масштаб дене да Москва деч северо-востокушто шогышо Сокольникин планжым налына. Москва планыште Сокольники изи верым налеш. Кугу масштабан Сокольникин посна планыштыже тўрлыжымат раш ончыктымо, а изи планыште раш лончылен сүретлен ончыктымо огыл. Тыжеч пале: изи масштабан планыште чылажымак ончыкташ ок лий.

Масштаб 1:10.000

100 0 100 200 300 400 500 м

7 сур. Ялысе верып планже.

8 сур. Москван планже.

Планеш предмет-шамычын могайрак кугытан вер налмыш-тым ончыктымо деч лосна нунын йыгыре шогымо верыштымат ончыкташ лиеш.

Горизонт велла шот дене план тыге сүретлалтеш: север — кушнӧ, юг — ульӧ лиеш. План вес семын сүретлалтеш гын, брдыжешыже северым стрелка дене ончыктат. Тыге, планыште предмет-шамыч икте-вesityшт деч могай расстоянийыште да могай велне улмыштым умлаш лиеш.

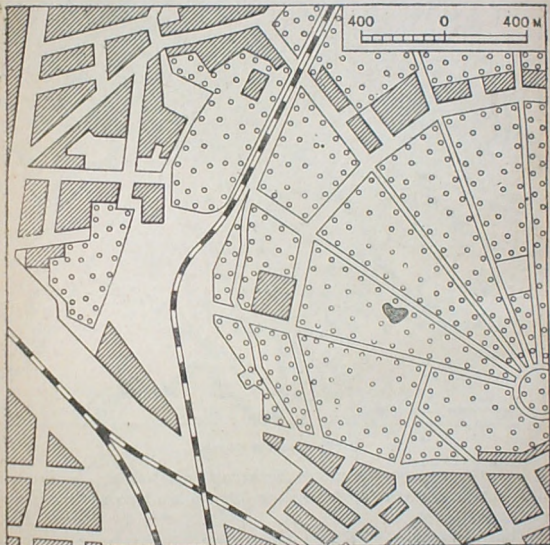
Примерлан, ме ялысе вер планыште Славино ял Заречаны деч северышкыла 900 м, а Павлюшки ял Славино ял деч северо-западышкыла 650 м коклаште шогымым ужнына.

Задача-шамыч. 1. Москва планыште Сокольники Москва-река деч могай расстоянийыште шогымым палыза.

2. 1 см = 1 м масштаб ден шкендан классын планжым ыштыза.

Планыш пуртымо предмет-шамычым кузе палаш?

Планыште суретлен ончыктым палышашлан, посна ойыртеман чия ден знак-шамыч налалтыт. Знак-шамычын мом ончыктымштым план воктен але улан возат. Условный знак-шамычым ончен планыште мо улыжым умлаш лиш.

9 сур. Сокольникин планже.

Чучкыдырак логалше условный знак-шамычым ончыктена (10 сур.).

Тыгай условный знак-шамыч ден планым лудын, книгаште, тиде вер нерген возымым лудмо дечат шукрыак умлаш лиш. Планыште ик гана ончалме денак ме тушто ончыктым чыла түрлө оралтым, пасум, чодрам, энгерым корным да нунын ваш-ваш кузе шогымыштым раш ужнына.

Молан планым сайын кучылт мошташ күлеш?

Социалистический строителъствыште сознательне паша ышты-шашлан планым кучылт моштымаш пеш кугун полша. Колхоз але совхоз озанлыкым сай организоватлаш корным, озанлыкысе оралтым ышташ план почеш площадьым шотлен луктын мошты-ман. Завод ыштыме годым площадью моштен ойыраш, тужакын турло оралте-шамычым йон ден шындаш, тыгак кажне мастер-

Сарай

Куралме мланде

Посна сурт

Пакча

Фабрика

Руымо чодра

Вондерла

Иман чодра

Лышташан чодра

Олык

Вончаш лийме да
вончаш лийдыме куп

Тор да чоңгалан ошма

Мардеж вакш

Километр ончыктышо
меҥге

Почта

Ял

Сад

10 сур. Планым умландарыше-условный знак-шамыч.

скойланат волгыдо ситышан верым ойыраш да молымат йон де-не ыштен мошташ күлеш. Тидым чыла сайын шуктышашлан планым ыштен, тудым умлен моштыман. Ме у социалистический олалам ыштена, тошто олалан планыштым вашталтена. План мланна уремлам да кварталлам, олесе паркым, трамвайный ли-нийым йонештарен ышташ полша.

Пытартышлан, эл аралыме пашаштат планым кучылтын мош-таш күлеш. Сознательный боецлан планыште шке частьше ден

противник часть-шамычын кушто шогымыштым пален моштыман. Тудлан нувын верышт йӧнан але йӧндымӧ улмыштым пален мошташ кӱлеш. Чыла нине задача-шамычым планым кучылтын моштымо ден гына шукташ лиеш.

Глобус ден карта.

Мланде шарым эн сайын глобус ден ончыкташ лиеш. Глобусым ме шинчена,—тудо мландым шуко гана иземден ончыктымо ӱзгар. Глобусын торешыже мландын торешыже деч ала мыняр миллион гана изи лиеш.

Глобус умбалан Северный ден Южный полюсым, экваторым, тенгызлам да кукшо мландан верлам ончыктымо. Тенгыз канде чия дене чиялтыме. Кукшо мландан верла тӱрлӧ чия дене чиялталтеш: лапка вер—ужар чия дене, кукшака верлам—ош але нарынче чия дене, кугу курыклам—тӱрлӧ тусан кӱрен чия дене. Курык мыняр кугу, тудын чияже тунар шемалгырак лиеш.

Глобус мланде шарым точно ончыкта гынат, шукуж годым тудым кучылташ йӧнан огыл. Кугу глобусым кучылташ йӧнан огыл. Изи глобусышто мланде умбалын ужашышт пеш изин сӱретлалтыт, южгынам шуко кӱлешан вер-шамыч ончыктыдеак кодыт. Садлан ятырже годым глобус олмеш кагазеш печетлыме картым кучылташ верештеш.

Путынь мланде шарым кок полушарий картеш ончыкталтеш. Ик полушарий—восточный, весыже—западный лиеш. Кажне тыгай полушарий полюс гыч полюсыш шумеш мландым пеле гыч пӱчмӧ гай коеш, тудо мланде шарын пелыжым ончыкта. Южгынам мланде шарым экватор мучко пӱчмыла ончыкталтеш. Тунам вара северный ден южный полушарий карт лиеш.

Полушарий картыште мом ужаш лиеш?

Полушарий-шамычым ончен, те тушто кугу верым налын шогышо вӱдым ужда: нине—Атлантический, Тихий, Индийский да Северный Ледовитый океан-шамыч улыт.

Океан-шамыч коклаште кугу кукшо мланде-шамыч, вес семын манмаште материк-шамыч, да пеш шуко остров-шамыч улыт. Путынь кукшо мланде куд тӱня ужашлан шелалтеш. Мланде шар умбалне нине ужаш-шамычын кушто шинчымыштым ончен налына.

Западный полушарийыште север гыч тугалын югыш шумеш

Америка шуйналтын кия. Тудын кок ужашыже ангысыр кукшо мланде дене ваш-ваш ушалтыт. Ик ужашыжым Северный Америка, весыжым — Южный Америка маньт. Восточный полушарийыште кугу тенгыз ден шуко тўрлын пўчкедалтше материк уло. Тудо кум тўня ужашлан шелалтеш. Экватор деч северышыла мланде шарын эн кугу ужашыже — **Азия** шарлен кия. Тудын деч запад велым пеш кугуак огыл, чот пўчкедалтшыла койшо **Европа** ушнен шога. Европа деч югыштыла **Африка** кия, тудын гоч экватор эрта. Тудо Атлантический ден Индийский океан коклаште лиеш. Африка север могырым Европа деч Средиземный тенгыз дене ойыралтеш. Африка деч востокуштыла, Индийский океан вес могырышто, экватор деч югыштыла эн изи тўня ужаш — **Австралия** уло. Пытартышлан, южный полюс воктене южный тўня ужаш — **Антарктида** шарлен кия.

Задача-шамыч. 1. Глобус ден полушарий картыште тўня ужаш ден океан-шамычым ончыктыза.

2. Америкын восток, север да запад велыштыже могай океан-шамыч улыт?

3. Азийын могай могырыштыжо Тихий океан, могай могырышто Индийский ден Северный Ледовитый океан улыт?

4. Индийский океаным тўрлō вер гыч могай тўня ужаш-шамыч авырен шога?

5. Глобусеш Советский Союзын герой-шамычын Чкалов ден Громов йолташын Европа гыч Северный полюс гоч Америкыш чонгештыме корным ончыктыза.

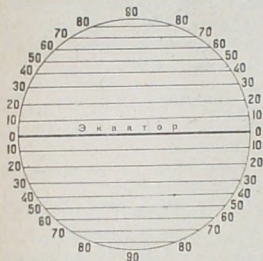
Картеш градусный сетка молан ышталтеш?

Картыште я иктаж могай предметын, я мландын иктаж могай ужашыжын мланде шарыште могай верыште улмыжым кузе кычал муман?

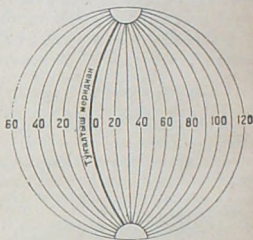
Мланде шарыште тудын ужашышт да посна предмет-шамычын кушто улмыштым палаш картеш градусный сеткым ыштат. Тиде сеткым глобус ден картлаште сўретлат.

Ме шинчена: экватор полюс-шамыч деч икгай расстояний дене кая да мландым северный ден южный полушарийлан шелеш. Ме экватор дене курыкын, энгерын, олан да монь северный але южный полушарийыште улмыштым пален кертына. Тулеч посна тиде верна экватор деч могай тораште улмыжым мланна раш палаш кўлеш. Тидлан верч экватор ден полюс коклаште икте-весеышт деч иктōр расстоянийыште шогышо 89 окружностьым ыштыме (11 сўр.). Нуным параллельный круг але па-

параллель-шамыч маныт. Параллель-шамыч экватор ден полюс-шамыч кокласе расстоянийым икгай тӱр 90 ужашлан шелыт. Йыгыре лийше кок параллельный круг-шамыч коклам широтан градусшо¹ маныт. Широтан градусшым экватор деч шотлаш тунгалыт. Экватор деч северышкыла да югышкыла 90 широта градус гыч лийыт. Экваторышто широта 0°-лан шотлалтеш, полюслаште 90 градус лиеш. Тидым кучыкын тыге вазат: 90°. Северный полушарийын параллель-шамычшым—северный, южный полушарийын параллельыштым—южный маныт. Тиде шот денак широтамат северный да южный маныт. Картыште парал-

Параллель-шамыч.

Меридиан-шамыч.

11 сур. Параллель ден меридиан-шамыч.

лельный круг-шамычым кажне градус еда огыл, а 5 але 10 градус гыч гына ончыктат. Линий-шамыч картыште кӱлеш предмет-шамычым сӱретлаш ынышт мешае манын тыге ыштат.

Ме ынджым мланде умбалне кеч могай верынат экватор деч кунар тораште улмыжым пален кертывна. Теве, примерлан, Ленинград 60-шо северный параллельыште, Москва 50-ше ден 60-шо северный параллельный круг покшелне, вес семын каласаш гын, 56-шо северный параллельыште шога. Вес семын манаш гын, Ленинград северный широтан 60°-ыштыжо, а Москва северный широтан 56°-ыштыжо шога. Южный полушарийысе верла кеч кунамат южный широташте лийыт.

Туге гынат, мланде шарыште, примерлан, Москван шогымо вержым лач каласаш тиде шагал. Адак мланна параллельный кругыштыжат могай верыште шогымыжым палаш кӱлеш.

¹ Окружностиын 1/360 ужашыжым градус маныт.

Параллельный кругышто шонымо точкын верже кушто улмыжым раш палышашлан глобусышто да картыште полюс гыч вес полюсыш шумеш 360 полуокружность-шамычым ыштат. Нуно экватор ден чыла параллельный круг-шамычым пұчкын каят (11 сұр.). Нине полуокружность-шамычым меридиан-шамыч маньт. Кок меридиан кокласе расстоянийжым долготан градусшо маньт. Кажне меридиан кажне параллельный кругын ик точкешыже гына пұчкылтеш. Сандене Москван могай меридиан да могай параллельыште улмыжым шинчена гын, ме тудын вержым мланде шарыште раш пален кертыва.

Ме ынде параллель-шамычым шотлен моштена. Ынде меридиан-шамыч кузе шотлалтым ончен налына. Меридиан-шамыч кокла гыч иктыже тұналтыш меридианлан шотлалтеш. Шотлашыжат тужечак тұналыт. Тұналтыш меридианлан эреак **Гринич** ола гоч кайыше меридиан налылтеш. Гринич ола Английын столицыже — Лондон деч тораште огыл шога.

Меридиан-шамыч тұналтыш меридиан гыч тұналын восток ден западыш шудō кандашлу марте шотлалтыт. Тыге, 180 восточный меридиан да 180 западный меридиан уло. Тыге лиймеке долготат восточный ден западный лийыт. Москва Гринич деч восточный долготан 38°-ыштыжо, а Ленинград 30°-ыштыжо шога. Тұняште эн кугу Нью-Йорк ола (Америкыште) западный долготан 74°-ыштыжо шога; моланже пале: тудын гоч 74°-ше западный меридиан кая.

Полушарий картыште экватор вик линий дене, а моло параллель ден меридиан-шамыч пұгыла сұретлалтыт. Меридиан-шамычын пұгышт полушарий картыште Северный ден Южный полюслаште ушналтыт. Южтынам чумыр мланде шар умбалым ик карт дене гына ончыктат. Тыгай картыште чыла параллель ден меридиан-шамычат вияш линий ден ончыкталтыт.

Задача-шамыч. 1. Полушарий картыште экватор ден параллельный круг-шамычым, тұналтыш меридиан ден моло меридиан-шамычым ончыктыза.

2. Глобусышто але полушарий картыште Нью-Йоркым муза. Тудо Северный Америкын восточный серыштыже — северный широтан 40°-ыштыракше да западный долготан 74°-ыштыракше шога.

3. СССР-ын административный картыштыже северный широтан 60°-ышто до восточный долготан 30°-ыштыжо шогышо олам муза.

4. Тиде картыштак Владивосток олан широта ден долготажым палыза.

5. Северный широтан 20°-ыштыжо да западный долготан 60°-ыштыжо кийше точка могай материкыште, палыза.

Географический карта ден план коклаште могай ойыртыш уло?

Географический картыште мланде умбалын кугу пространствыже суретлен ончыкталтеш. Планыште мландын изи участкыже велэ ончыкталтеш. Нунын ойыртышышт теве тыгай. Картеш пүтынь мланде шарым, туня ужаш-шамычым, государством, областым але район-шамычым ончыктат. Планеш олам, совхозым, колхозым, порт-шамычым да нунын ужашыштым суретлен ончыктат.

12 сур. Картын условный знак-шамычше.

Карта-шамычын масштабышт план масштаб деч ятыр гана изи улыт. Сандене план дене танастарымаште картыш чылажым пурташ ок лий. Ик сантиметреш 15 км-ым ончыктыммо масштабан картеш черниладене точкым шындет гын, тудо $\frac{3}{4}$ км наре верым налеш. Ты шот дене ме тыгай картеш кеч могай вичкыж линийым ыштена гынат, тудо картыште ончыктыммо энгер, корно, адак изи пасу гайжат шкенышт деч ятыр кужгырак линий дене ончыкталтыт. Изе масштабан картыште ола шогымо верымат путрак изи точко ден

гына ончыкташ лиеш. Тидлан верч нуным ончыкташ условный знак-шамычым ышташ верештеш.

Картынат, план семынак, шке условный знакше (12 сур.) да чия-шамычше улыт. Картыште энгер-шамычым кадыр шем линий дене, ола-шамычым изи круг дене ончыктат. Тенгызым, лап верлам (низменность), курыклам да монь картыште түрлө чия ден ончыктат. Ме тидым глобус ыштымым умландарымына годым ончыктен улына ыле.

Кеч могай географический картыштат градусный сеткын линийжым ыштат: параллель ден меридиан-шамычым, тужак широта ден долготан градусыштым ончыктат. Планыште градусный сетка огеш ончыкталт.

Задача-шамыч. 1. План-шамычын масштабыштым учебникыш пыштыме карт-шамычын масштабышт дене тангастарыза.

2. Условный знак-шамыч почеш СССР картыште Москва ден Ленинград олам, нунын коклаште кўртньō корным, Волга (Юл) энгерым ончыктыза.

3. Масштаб дене Москва деч Ленинград кокласе расстоянийым висаш.

Карта молан ышталтеш?

Карта тўрлō пашаланат кўлеш. Элын природыжым шинчышашлан картеш тенгызым, кушко мландым, энгерым, курык-шамычым да монь сўретлат. Тыгай картым физический карта маныт. Промышленностьын тўрлō отрасльжым да ял озанлык пашам ончыктышо картым экономический карта маныт. Адак кугурак масштабан карта-шамычат улыт. Тушто военный значения предмет-шамычым ончыктымо. Тиде — военно-топографический карта. Пытартышлан государство-шамычын кушто улмыштым ончыктышо карта-шамыч улыт. Нуным политический карта маныт.

Мланде ўмбалне СССР ден главный капиталистический государство-шамыч могай верым налын шогат?

СССР Европын восточный ужашыжым да Азийын пўтынъ северный пелыжым налын шога, СССР шке площадьше дене тўняште эн кугу государство. Тудо мланде шарысе калык илыме пўтынъ кушко мландын ик кудымшо ужашыжым налын шога. Тыште шемер-шамыч коммунистический партий да калык-шамычын вождышт Сталин йолташын вуйлатымышт дене классдыме коммунистический обществом ыштат.

Ынде шолдрак капиталистический государство-шамычын верыштым ончен налына.

Западный полушарийыште, Северный Америка материкыште, **Америкысе Соединенный Штат-шамыч** улыт. Восточный полушарийыште, Европын западный ужашысе сер денеже кугу островышто, **Англия** кия. Западный Европын ужашыжым **Франция** налын шога. Тудын деч востокушкыла Центральный Европышто **Германия** кия. Германия деч югыштыла, Средиземный тенгызып лектын шогышо полуостровышто, **Италия** кия. Восточный полушарийыште, Японский островлаште да Восточный Азийын серыштыже—**Япония**. Нине тўнямбалсе шолдрак империалистический государство-шамыч улыт. Тыште капиталист-шамыч озаланат.

Нуно пашазе ден кресаньык-шамычым чот эксплуатироватлат, вий дене сенген налме колонийыштышт калыкым грабитлат (толат). Теве, примерлан, Англия **Индийым** эксплуатироватла. Тудо — Английын эн кугу колонийже. Индия Азийын югыштыжо Индийский океан воктене кия. Северо-западный Африкым путынь гаяк Франция куча. Капиталистический элласе буржуазий туням угыч шелшаш верч шке коклаштышт кучедал шогат. Кызытсе жапыште фашистский эл-шамыч: Германия, Италия да Япония шкеныштым эн чот агрессивнын ончыктат. Испанский фашист-шамычын Испанийсе законный калык правительство ваштареш восстанийым нблталмекышт, Германия ден Италия Испанийышке шке войскаштым колтеден, тудын поянлыкшым поген налаш тыршат. Японийже Китайым пызыраш шонен сарым туналын. Чыла нине эл-шамыч СССР умбак кержалташ ямдылалтыт. Мемнан дене айдеме айдемым эксплуатироватлымашым курымешлан пытарыме, сандене мемнан Союзым буржуазий ненавидитла. Мемнан Союзна капиталистический элласе шемер-шамычлан ег пызырыме деч йоршеш утаралташ шке буржуазийышт ваштареш кузе кучедалшаш примерым ончыкта. Санден мланна капиталистический эл-шамычын авырен шогымыштым эреак шинчен шогыман, Шкенам родинам обороноспособностьшо ден куатшым эреак вияндаш, бдительный лийын да тушман-шамычын шакше пашаштым разоблачатлен мошташ кулеш.

Задача. Западный Европым политический картыштыже да тунямбал политический картыште тыгай государство-шамычым кычал муза: Америкысе Соединенный Штат-шамычым, Английым, Францийым, Германийым, Италийым, Японийым, Испанийым, Китайым да Английын пеш поян колонийжым — Индийым.

III. МЛАНДЕ КОМ.

Мланде ўмбалын комжо.

Мланде шарын ўмбалже пеггыде мланде ком ден леведалтын. Мланде ўмбалын ик ужашыже вўд ден, вес ужашыже кукшо мланде ден леведалтын. Тылеч посна, мланде шар йырым-йыр юж ден, але атмосфера ден, леведалтын. Юж леведыш мланде шар ўмбалне шокшым, йуштым, мардежым, йурым шаркалымаште пеш куго пашам ышта.

Юж леведышын границыже мон кўкшытыштō улмыжым нигат раш ок пале. Тидын нерген южын кўшыл лончыштыжо лийшетўрлō явленийын кўкшытшым ончен гына шонаш лиеш. Мутлан, ме шинчена, полярный эллаште йўдым волгалтарыше полярный сияний мланде ўмбач 500—700 км кўкшытыштō лиеш.

Мландын пешкыде комжо мо ден ышталтын?

Мланде шарын пешкыде комжо курык порода манме гыч ышталтын. Курык породышко ошма, шун, известняк, мрамор, гранит да молат пурат. Курык порода-шамыч шукуж годым ўмбала-ўмбала лончо дене кият. Корем серыште, энгер вўд дене мушкылтшо серыште нине лончылам ужаш лиеш. Тыгай лончын-лончын кийше порода-шамыч я пушкыдо рокал, я кўан лийыт. Нуным турлен шичше (осадочный) порода маныт. Нуно вўд гыч турлен шичме дене лийыныт. Вўд ден пырля йоген кайыше тыгыде ошма ден йошкын кайышыжла вўд пундашеш турлен шинчеш. Шōнчалан вўд парыш савырныме дене пундашеш шōнчал шинчеш. Осадочный порода-шамыч мардеж денат лийын кертыт. Мардеж курык породын тыгыде пырчылажым торашке нангая да тыгыде пырчылаже пурак семян шинчеш.

Южо курык породыжо лончын-лончын огыл, куго орала дене кият. Нине кўй порода-шамыч ятырже годым тыгыде але шоудра шуко тўран кристалл-шамыч ушнымо дене лийыт. Сандене нуным массивно-кристаллический порода маныт. Примерлан, гранит тыгай порода.

Массивно-кристаллический порода-шамычын кузе лиймыштым умлен налшашлан мланде шарын көргө ужашышт могай улмым палаш кулеш.

Задача. Школ лишне курык порода-шамычын образцыштым погыза да нунын дене коллекцийым ыштыза.

Мланде шар көргышто вещество-шамыч могай улыт?

Келге шахтылаште, мланде көргыш келгышкырак волымо се-мын, эре шокшырак да шокшырак лиймым ен-шамыч шукертак пален налыныт. Мландыш келгышкырак волымо се-мын мланде лончышто эре шокшырак лиймым шинчен, ученый-шамыч тыге шотлен луктыныт: мландыште 80—100 км келгытыште моткоч шокшо лийшаш. Тыгай шокшышто курык порода-шамыч левы-шаш улыт. Мланде шарын торешыже 13 тужем км лиеш. Сан-дене мландын йукшышö пентгыде комжым мландын торешыже дене тангастараш гын, тудо вичкыжын велэ чүчеш. 80—100 км келгытыште левыше курык порода-шамыч пентгыде мланде комын нелытше дене пеш виян пызырнен кият. Сандене нуно пиже-дылше пелэ вишкыде масса гай улыт. Тиде пижедылше, тулан массым магма манит.

Массивно-кристаллический порода-шамыч кузе лийыныт?

Эркын йукшымö дене магма гыч түрлö составан кристалл-ша-мыч ойыралтыт да массивно-кристаллический порода лиеш. Млан-де комышто магма тыге эркын йукшен гранит лийын. Гранитыш тыгай вещество-шамыч пурат: янда тусан кварцын ваш ушналт-ше кристаллик-шамычышт, йылгыжше вошт койшо але шем сю-да пластинка-шамыч, полевой шпатын сур але ал тусан пырче-шамычше.

Курык порода-шамыч шаланымаш.

Гранит—ку порода-шамыч кокла гыч ик эн пешкыде породы-лан шотлалтеш. Туге гынат, ятыр жап эртымек тудат шалана. Кече йол ырыктыме дене гранит, моло вещество-шамыч се-мынак, шарла. Туге гынат, тудын түрлö ужашыже шокшо дене иктөр ырен огыл. Садлан гранитыште шелше лончо-шамыч лийыт. Йукшымö годым пырче-шамычат ик се-мын огыт турт. Тидат тудлан шелышташы-

же полша. Кү лончышко вуд пура гын, йүштө толмеке тужак кылма. Кылмыме дене вуд шарла, сандене куйсб шелшыжат кугурак лиеш. Тыгай причина дене гранит тыгыде ужашлан шаланылеш.

Кукшо мландыште улшо кү порода-шамычым вуд вес семынат шалата. Тудо мланде комышто улшо вещество-шамычым, примерлан шончалым, гипсым да монь, шулыктара. Адакшым вудеш шулышо вещество-шамыч курык порода-шамычын составыштым вашталтат. Примерлан, полевой шпат ден слюда — шуныш савырнат. Тыгеракын кү порода-шамыч шаланылыт, але вес семынже, мардеж дене шуалгат манын ойлат. Тушеч пушкыдо порода-шамыч, примерлан ошма ден шун, лийыт.

Мланде умбалам эркын-эркын пушкыдо почва лончо лийын. Тушто ошма ден шун деч посна растенийлан күлшб шончал ден тургыж улыт. Тургыж — растений ден животный-шамычын почвеш шуймышт дене лиеш.

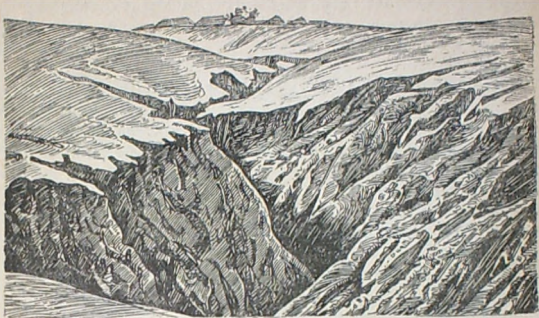
Задача. Конгаш олтымо годым конга тулыш гранитым (поче-ла икмыняр гана) кудалтыза. Тудо мо лиеш, пален налза.

Вуд ден мардеж мланде умбалым кузе вашталтат?

Пушкыдо порода-шамыч шуко годым шке лийме верешыштак кодыт. Тудым вуд мушкеш. Тале йур лийме годым мланде умбалне вуд йоген кайыме дене урылдыш лаке лийын кодеш. Урылдыш лаке келге коремлашкат савырнен кертят (13 сур.). Мланде умбалым адак лум вудат мушкеш.

Мланде умбалым тудын дечат чот энгер мушкеш. Энгер вуд румбыкым нангая, энгер пундашыште ошмам йоктарен нангая, талын йогымыж годым кумат нангая. Тыге энгер-шамыч шка-ланышт корным ыштен ончыч коремым кунчат, шуко курым кок-лаште долина ден ущельем (шелшым) кунчат (14 ден 15 сур.). Южо элаште вуд мушкын нангайыме дене мланде умба-лан пеш келге вер лиеден, нине келге верла коклаштышт кук-шака верла лийын кодыныт. Тыгай кукшака верлам «столовый» курык-шамыч манят.

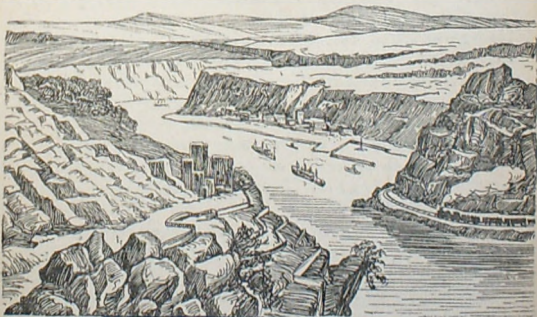
Мланде умбалне лум ден ият тыгай пашамак ыштат. Кукшб курык умбалне лум кенжежымат ок шуло. Тура курык сер гыч тудо лавина семын курлын волен кая (16 сур.). Лавина-шамыч шке корныштышт пушентым тугыштыт, оралтым сумырат, куго кү ора-шамычым сумырен волтат. Курык вуй гыч катлен во-лы-шо лум ора-шамыч курык-шамычлан шаланыштыт полшат.

13 сур. Корем.

Лум ора ны шулен, ны сұмырлен волен кертдыме верыште тудо чумырген шке нелытше денак чот пызыралтын ийыш савырна. Ийже вар але асфальт семын пешкыде улмыж умбачак нушкын каен кертеш.

Сандене курык умбач ий алагунар километр кужытан да лопкытан кугу ий йылме гай лийын, эркын нушкын вола. Тыгай

14 сур. Эгер долина.

15 сур. Кавказский курыклаште Дарьяльский ушелье. Терек эгер.

кугу ийым ледник маныт (17 сур.). Йуштӧ областьлаште ий пӱтынӧ элым левед шога. Тыге ледник йымалне Гренландия остров да пӱтынӧ Антарктида кия. Ледник шке кугу нелытше дене нушкын волен, мланде Умбалым шалата, куйым ошмашке туржын савыра, тӧрсыр мланде Умбалым тӧрла.

Мланде Умбалым мардежат вашталта: тудо ошма ден пуракым уштын нангая. Ошман областьлаште, примерлан тегыз ден эгерын ошман серлаште, тыгак пустыньлаште тудо кугу ошма чонгам але дюн манмым чумыра. Пустыньлаште дюн-шамычын формышт имне таган гай лийыт. Тудым бархан маныт (35 сур. ончо).

Мланде умбалым тенгызат весемеда. Тенгыз толкын (волна) кугу вий дене тура серышке лупшалтеш. Тудо кўан серымат шалата (18 сўр.).

16 сўр. Курыкысо лавина.

Ошма ден шун эгер вўд дене йоген каен, тенгыз пундашыш шинчит. Ошма сер лишнырак шинчеш, куштылгырак шун шуко мартерумбык лийын шога да варажым сер деч тораш вўд пундашеш шинчеш.

Тыге шуко курым мучко тенгыз вўд пундашыште ошма ден шун кўжгў лончо дене шинчат. Виш океаныш ошмат, шуват каен ок керт. Океанысе вўд пундашеш шичше йошкын вудыштў илыше шуко миллиард раковыот ден тенгызысе тыгыде животный-шамычын колышо капышт дене лиеш. Мьяллион ий коклаште нине организм-шамычын код-

шышт гыч кўжгў пор да известняк лончыла лийыт. Тыгай лончылам кукшо мландын курык тайыллаште, коремлаште да эгер серлаштат ужаш лиеш. Кузе нуно кукшо мландыш логалыныт? Мланде шар кўргысў вийын шўкымыж дене мланде ком тарванылеш, тунам тенгыз пундашат нўлталалтеш. Садыге тенгыз ден океан пундашысе лончат вўд умбак лектеш да кукшо мланде лиеш.

Задача-шамыч. 1. Йўр вудын йогымыжым ончен шекланыза: мланде мушкылтмо дене кузе лакрыла лиеш, вўд йоктарыме материал кужак шинчеш?

2. Урылдыш лаке ден коремла кузе лийыт, ончыза.

3. Мардеж нангайыме ошма ден лумын чумыргымыштым эскерыза.

17 сўр. Долиныш воышо ледник.

18 сўр. Вўд толкын теғыз серысе кугу кўым шалатылеш.

Мланде ком кузе куснылеш?

Шуко верлаште теҥыз серын эркын кузымышым да воымыш-тым пален налме. Примерлан, Шем теҥызын серже южо верепеш шуко волен. Пеш шукерте ожно шаланен пытыше олашамыч кызыт вуд йымалне улыт. А Ленинград деч северыштыла Балтийский теҥызын серлаже эркын (ийдалыкыште 1 см-лан) нолталалтеш.

Мланде комын южо верлаже эркын ик вер гыч вес верыш куснылыт. Куснымышт годым воктенысе мландыжымат шукат.

19 сұр. Складчатый курык.

Тидын дене мланде ком куптыргылеш да складка-шамыч лийыт. Мланде шарын көргө ужашыже эркын-эркын эре йукшен толеш. Тыге йукшымö дене мландын пешкыде комжо куптыргылеш да пүремалтме семын складкан лиеш. Тыге эркын, ала кунар миллион ий жапыште курык хребет-шамыч лиедат (19 сұр.).

Курык хребет-шамыч коклаште лапка верла лиеда. Нуным курык кутышеш шуйнышо долина маныт.

Средний Европышто Альпийский курык-шамыч улыт. Нунын деч востогыштыла Карпат курык шуйналт кия. Нине курык-шамыч йыгыре-йыгыре шуйнен кийше складкан курык-шамыч улыт. Шем теҥыз ден Каспийский теҥыз коклаште Кавказский курык-шамыч шуйнен кият. Нунат ряд дене шуйнен кийше күкшö, складкан курык-шамыч улыт. Нунын коклаштышт курык долина-

шамыч улыт. Европа ден Азия границыште север гыч югышкыла йыраг семын койын лапкарак **Урал курык** шуйна.

Курык гыч йогышо вуд курык серым мушкын, торешла долина-шамычым ышта. Курыкын кок тайылысе тореш долиныжат ушна гын, курык хребетышто лапка вер лиеш. Тыгай верым курык перевал маныт. Ен-шамыч курык первалеш корным ыштат. Кавказын эн кугу хребетыштыжо Крестовый перевал манме уло, тудын гоч Грузинский шоссе корным ыштыме. Тудо Северный Кавказым Закавказье дене ушен шога.

Центральный Азийыштат шуко курык-шамыч улыт. Нунын кокла гыч эн кукшо курык-шамычше — Гималай курык, курыкан эл **Памир** ден **Тянь-Шань**. Мланде умбалне эн кужу курык хребет Северный ден Южный Америкын западный сер мучкыжо север гыч югыш шуйнен кия. Тудым **Кордильер курык-шамыч** маныт.

Куснылмыж годым мланде ком южо вере чот туртеш, южо вере шарла. Тыгай верлаште мланде лончо-шамыч кұрышталтыт да шелше-шамыч лийыт.

Шелше лиймаштыже мланде ком волен шинчеш да келге вынемла ден тура сер лийыт. Тыге Крымысе курык-шамычын курык складкыштын южный тайылже шуко курым мучко волен шоген да Шем теныз вудыш волен шинчын. Крымын юг велныже теныз воктен тура пырдыжан сер лийын.

Задача. Полушарий картыште да СССР-ын физический картыштыже тыште лумдым курык-шамычым кычал муза.

Мланде чытыралтмаш.¹

Мланде комын эркын куснымыж дене жапын-жапын чот шукал колтымыла мланде чытыралтмаш лиеда. Мланде чытыралтмаш южгынам пеш кугу шалатыме виян лийыт. Мланде чытыралтме годым мланде умбалне келге шелше-шамыч лиедат, курык, сурт оралте-шамыч сұмырлат. Пытартыш жапыште эн кугу мланде чытыралтмаш 1923 ийыште Японийыште лийын. Тиде пеш шучко чытыралтмаш вич олам, нунын кокла гыч Японийын столицыжым, Токио олам, сұмырен шалатен. Мланде чытыралтме годым кок шудō тўжем утла олесе калык колен да пел миллион калык сусырген. Кок миллион ен сурт деч посна кодын.

¹ Землетрясение.

Мо тугай вулкан?

Южо верлаште мланде шар кӱргысӧ пеле вишкыде шокшо магма мланде ком шелше виш гыч мланде умбак лектеш. Йоген лекме верыште кошар вуян (конус гай) курык-шамыч лийыт. Тыгай курык-шамыч луктын кышкыме йукшышӧ масса да моло материал-шамыч гыч лийыт. Тыгай курык вуйышто кратер манме келге вынем лиеш. Тыгай курыкым вулкан манят. Жап-жап-жап-жап вулкан кратер гыч лава манме пеле вишкыде

20 сӱр. Везувий вулкан Италийыште.

магмам луктын кышка, тужеч адак лавасе вуд пар кӱшкӧ чымалт кӱза. Вуд пар вулкан умбаке пыл менгыла койын кӱза. Вуд пар лава шыжалтышымат кӱшкӧ кӱзыкта, вара тудо южеш йукша да вулканический ломыж лийын мланде умбаке йога. Лавам пеш чот луктын кышкыме годым пар кудырчан пылыш савырна, варажым тале йӱр лиеш. Йӱр ломыж дене йӱрналтеш да тиде вулканический лавра курык тайыл гыч йыр йоген вола. Вулкан луктын кышкыме порода гыч шурно шочыктышо пеш чапле почва лиеш. Санден тушан садым шындат, пасум ыштат да тушто шуко калык илаш тӱгалеш. Туге гынат вулканын кышкымыже тушто илыше калыклан пеш куго энгекем конда, курык гыч йоген волышо лава корныштыжо мо лиеш, чыла пызыра да йулалтен кая. Вулкан йырысе верлаштыжат мландым вулканический лавра да вулканический ломыж леведеш.

Эреак але жапын-жапын лава кышкыше вулканым йулышö вулкан маныт. Шуко вулканже пеш шукерте ожно кышкеныт, сандене ег-шамыч кызыт нуным огытат шарне. Тыгай вулканым йöрышö вулкан маныт. Туге гынат, южгынам йöрышö вулкан-шамычатшке пашаштым уеш ышташ туңалыт. Южный Европышто, Апеннинский полуостровышто, йулышö Везувий вулкан уло. Мемнан дене Азийыште, Камчатка полуостровышто, шуко вулкан-шамыч улыт. Нунын кокла гыч луатшымытше кызытат кышкат. Камчаткыште эн кугу вулканже 5 км кукшытан Ключевский сопка. Тудо курымаш лум дене леведалтын кия. Кавказыште эн кукшö курык-шамыч — Эльбрус ден Казбек йöрышö вулкан улыт.

Вулкан-шамычын тыге шучкын кышкымышт деч ег-шамыч лудын иленыт да нуно тыгай кугу вийым öрын онченыт. Нунын кышкыме причинымштым ег-шамыч шуко жап марте пален кертыв огытыл. Вулкан-шамычын кышкымыштын естественный причинымштым пален моштыдымо дене ег-шамыч тудым юмын наказанийжылан шотленыт. Поп-шамычше ег-шамычын лудмыштым да пычкемыш улымыштым ужын, мланде йумалнысе ад верген йомакым шонен луктыныт. Нуно эксплуататор-шамычын законыштым шуктыдымо языкан-шамыч колымекышт адский тулыш логалыт манын онталеныт.

Задача. СССР физический картыште Камчаткым да тушто йулышö Ключевский сопка вулканым кычал муза. Кавказ курыкым да тушто йöрышö Эльбрус ден Казбек вулканым кычал муза.

Равнина-шамыч (тöр вер) могай лийыт?

Тöр мланде умбалым равнина (тöр вер) маныт. Равнина-шамыч йөршеш тöр умбалам огыт лий. Нуно изи кукшакан, чонтаталан умбалам лийыт.

Равнина-шамыч кукшö да лапка лийыт. Кукшо мландын кукшытшö океан вуд кукшыт дене тагастарен шотлалтеш. Мланде умбал теңыз вуд деч 200 м марте веле кукшырак гын, тугай верым низменность маныт. Картыште низменность, уяр чия дене ончыкталтеш. Тидым ме ынде рашак шинчена.

Европышто шукыжым лапкарак веран кумда Восточно-Европейский равнина уло, тудын деч западыштыла Северо-Германский ден Французский низменность-шамыч улыт. Азийын запад ужашыштыже Западно-Сибирский низменность уло, тудын деч югыштыла Туранский низменность шарлен кия. Азийын восточный ужашыштыже Китайский низменность уло. Северный Аме-

рикиште кумда Миссисипский да Южный Америыште Амазонский низменность шарлен кият. Африка ден Австралийыште ку-гурак низменностью уке.

Равнина тенгыз вуд деч 200 м утла кұшнырак гын, тудым возвышенность маньт. Восточно-Европейский равниныште кийше Средне-Русский возвышенность тыгае. Равнина тенгыз вуд деч 500 м кұшнырак гын, тудым плоскогорий маньт, плоскогорий-шамыч Центральный Азийыште курык хребет-шамыч коклаште кият.

Задача. СССР-ын физический картыште Восточно-Европейский равнина ден Западно-Сибирский низменностью, а полушарий картыште Центральный Азийын плоскогорийжым кычал муза.

Мланде кўргыштў могай богатство уло?

Мланде кўргыштў айдемылан кўлшў шуко ископаемый-шамыч улыт. Айдеме шке озанлык илишыштыже кўым, ошмам, шуным кучылтеш. Тудо мланде кўргў гыч олтышаш мланде шўй ден нефтьым луктеш. Туштак тудо шкаланже кўлшў металл-шамычын рудам налеш.

Пайдам пушо ископаемый-шамыч гыч кўртнў руда, мланде шўй, нефть, тўсан металл-шамыч, утларакше вўргене—калык озанлыклан эн кўлеш богатство улыт.

СССР чыла тўнясе государство-шамыч кокла гыч кўртнў руда да нефть запас шот ден первый верым, мланде шўй запас ден—кокымшо верым налеш.

Мемнан социалистический элыште мланде кўргысў чыла полезный ископаемый-шамыч пўтынь калыкын богатствыштлан шотлалтыт. Капиталистический тўняште тиде богатство посна капиталист-шамыч кидыште. Социалистический революций лиймеке 20 ий коклаште, мланде кўргым план почеш тунемын, ме тушто шотлен пытарыдыме богатством муын улына. Советский власть нуным пўтынь калыкын интересыже верч план почеш кучылтеш. Капиталистический тўняште йўршеш вес семян. Капитализм ульмо годым озанлыкым план почеш виктарап ок лий. Капиталист хищник-шамыч вашкерак пайдам налеш лийме ископаемый-шамычлан кержалтыт. Сандене калык озанлыклан пеш кўлшў, но капиталистлан шагал доходым пушо ископаемый-шамычым йўршеш огыт кучылт.

IV. ОКЕАН ДЕН ТЕНГЫЗ-ШАМЫЧ.

Кукшо мланде ден тенгыз могай верым налын шогат?

Полушарий картым сайынрак ончалыда гын, те мланде умбалне тенгыз кукшо мланде деч утларак вер налмым ужыда. Мланде шарыште тенгыз умбал кукшо мланде деч кум гана утларак лиеш.

Турло туня ужаш-шамычын тенгыз серышт икгай огытыл. Европа серым Африка але Америкын серже дене танастараш гын, Европын сер туржо торсыр, вес семынже, утларак пучкылт-шо манын ойлат.

Кукшо мландын ужашыже тенгызш пурен шога гын, тудым полуостров манят. Кугу полуостров-шамыч эн шукоже Европышто улит. Северыште **Скандинавский** полуостров, юго-западыште **Пиренейский** полуостров улит, югыштыжо **Апеннинский**, **Балканский** да **Крымский**, але Крым, полуостров-шамыч лектын шогат. Крымский полуостров северыште материк дене ангысыр **Пенкопский перешеек** ден ушналтеш. Тыште 1920 ийыште **Йошкар Армий героический кредалмаш** ден ош врангелевский фронт-тым курлын пурен да белогвардеец-шамычын Крымеш кодшо пытартыш пыжашыштым шалатен пытарен.

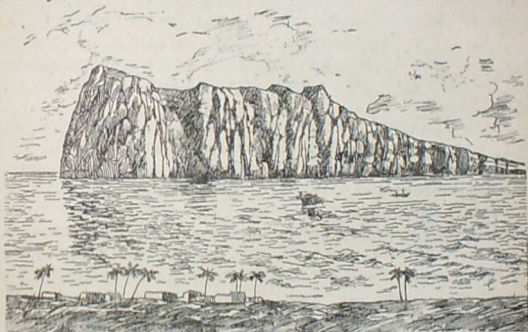
Азийын кугу полуостров-шамычше: северо-востокушто — мемнан **Камчатка** полуостровна, югышто — **Индостан** ден **Индокитай** полуостров-шамыч улит.

Тенгызш ишкыла пурешо тура серан изирак полуостровым мыс манят.

Океанын ужашышт кукшо мландыш пурешо дене тенгыз да залив-шамыч лийыт.

Европышто **Балтийский**, **Средиземный**, **Азовский**, **Шем** тенгыз-шамыч улит. Америка, Азия да Европа кокласе **Северный Ледовитый** океан пүтынек гаяк ий дене леведалтын шога. Тушто СССР сер воктенже Ош тенгыз уло. Южгынам тенгыз-шамыч океан деч йыгыре-йыгыре шинчыше островла дене гына ойыралтын шогат. Азийын востокусо сер воктенже **Японский** тенгыз тыгай лиеш. Тудо Тихий океан деч Японский остров-шамыч дене ойыралтын шога.

Балтийский теңызын **Финский** заливше уло. Тудын гоч Ленинград теңыз корно дене вес элла ден кылым куча. Изирак заливым бухта манят. Бухтышко теңыз толкын пурен ок керт. Сандене нуно теңызыште коштыш судна-шамычлан шогашышт йѳнан улыт. Крымский полуостровыш пурышо Севастопольский бухта ик эн йѳнан бухтылан шотлалтеш. Европышто **Бискайский** залив эн кугу. Тудо Европа материкын западный серже ден Пиренейский полуостров коклаште лиш. Азийыште кугу **Бенгальский** залив Индостан ден Индо-Китай полуостров-шамыч коклаште кия. Северный Америкын югыштыжо **Мексиканский** залив уло.

21 сўр. Гибралтарский пролив.

Европын юго-западный мучашыштыже Средиземный теңыз Атлантический океан дене ушнен шога. Тиде ушнымо вер Европа ден Африкым ойырышо аңгысыр теңыз капкала коеш. Теңыз-шамычым ушышо тыгай аңгысыр верым теңыз пролив манят. Средиземный теңыз ден Атлантический океаным ушышо пролив Гибралтарский пролив манылтеш. Средиземный теңыз да Шем теңыз кок пролив ден — **Дарданельский** да **Босфор** ден — ушнен шогат. Нунын коклаште кугуак огыл **Мраморный** теңыз уло. Мемнан судна-шамычлан Азийын северный серже воктен кошташышт **Берингов** пролив кугу значения. Тудо Азия ден Северный Америка коклаште, тудо кок океаным — Северный Ледовитый ден Тихий океаным уша.

Остров-шамыч могай улыт?

Тенгыз вуд гыч кукшо мланде куго материк ден веле огыл, шуко остров-шамыч денат лектеш. Чыла могырымат иуд авырен шогымо кукшо мландым остров маныт. Остров ден материк коклаште тыгай ойыртыш уло: остров материк деч изи. Австралий—эн изи материк. Тудо эн кугу остров деч—Гренландия деч кумятат пеле гана кугу. Гренландия Северный Америка деч северыштырак кия.

Материк-шамыч йыр шолдыра да тыгыде остров-шамыч лийыт. Европын эн кугу Великобритания островышто—Англия шинчымым те ынде раш шинчеда.

Остров-шамыч тушкан-тушкан шинчышат лийыт. Азия ден Австралия коклаште Зондский остров-шамыч улыт. Азийын восточный серлаже дене Японский остров-шамыч улыт.

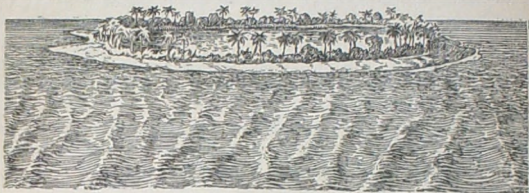
Материк воктенысе остров-шамыч материк деч куашрак тенгыз вуд ден ойырлалт шогат гын, нуным материковый остров-шамыч маныт. Нунын шегелнышт тенгыз пундаш тура тайыл дене кугу тенгыз келгытыш шумеш вола. Садыге нине остров-шамыч материк дене ик негызыште шинчyme гай койыт. Ала кунам ожно нуно материк ден ушнен шогат улмаш. Кукшо мландын лап верышкыже тенгыз вуд ташлен шинчын. Кукшакарак верлашт материковый остров-шамыч лийын кодыныт. Нине материковый остров-шамычын ышталтмышт, нунын животный ден растенийышт материкысе гаяк улыт.

Материк-шамыч деч тораште, виш океаныште посна-посна шинчыше остров-шамычат улыт. Океаныште вулкан лийме дене келге океан пундашеш кугу курык-шамыч лийын шинчыт. Тыге океанеш остров лиеш. Тыгай островым океанический остров маныт. Нунын кокла гыч шукуышт океанлаште коштшо военный ден торговый корабль-шамычлан, тыгак авиационный база-шамычлан пристань лийыт. Тихий океанын северысе ужа-шыштыже Северный Америка ден Азия коклаште северный широтан 20°-ыштыжо да западный долготан 155°-ыштыжо Гавайский остров-шамыч кият. Нуным США куча, нуно США-н военный флот ден юж флотшын шогымо верышт улыт.

Океаныште вулканический остров-шамыч деч посна тенгыз вуд деч изиш гына лектын шогышо тыгыде остров-шамычат шуко вере улыт. Нуно шергаш форман улыт. Нунын кӧргыштышт лагуна манме вуд уло. Нине остров-шамычым коралловый остров-шамыч маныт (22 сур.). Нуно тенгызыште илыше тыгыде

животный — коралл-шамычын известковый лулегышт шуко погы-
мымо ден лийынт.

Коралл-шамыч лач леве тенгыз вудыштõ гына илен кертят.
Нуно тенгыз пундашыште кугу масса дене погынен тарваныде
кыят. Колымекышт нунын лулегышт коদেশ, тужакын у тукум
лектеш. Тыге пундаш гыч тунгалын океан умбаке шумеш корал-

22 сур. Коралловый остров.

ловый «оралте» ышталтеш. Тенгызеш лийше островлашке тенгыз
вуд түрлõ нõшмым конда. Тыге кокосовый пальма нõшмымат
шынден кодат. Нине нõшмõ-шамыч коралловый островлаш шы-
тен лектыт да островышто растений кушкаш тунгалеш. Тихий
океанысе шуко вулканический ден коралловый остров-шамыч. ик
«Океания» лум дене ушалтыт.

Задача. Полушарий картыште тиде главаште ончыктым
остров-шамычым кычал муза.

Океан ден тенгыз вуд корнын кўлешышт.

Чыла океан ден тенгыз-шамыч иктыш ушнен шогышо вуд
пространство улыт. Пеш тораште шогышо эл-шамычат вуд корно
дене кылым кучат. Тенгызыште коштмо корно эн шулдакан
транспортный корнылан шотлалтеш. Сандене тенгызла дене
кугун сатум оптен, миллион дене пассажир-шамычым шынден
судна-шамыч пеш талын коштыт.

Айдеме тенгыз корно дене вигак коштын кертын огыл. Пеш
шукерте ожно, айдеме шке удырен кайыме судна дене сер деч
торашке каен кертын огыл. Туге гынат, озанлык вянгме дене
эл-шамыч коклаште торгайыме паша кушкын толын. Ен-шамыч
кугу, пенгыде корабль-шамычым ышташ тунемын улыт. Море-
плаватель-шамыч виш океанлашкат каяш тунгалынт.

Тыге 1492 ийыште испанский путешественник Колумб Америкым почын, а 1519—1522 ийлаште Магеллан пұтын мланде йыр коштын савырнен. Туге гынат, XIX курым тугалтыште теңыз судна-шамычым коштыкташ пар вийым кучылташ йӧнештарен шуктымеке иже теңызым йӧршеш шке кидыш налын шуктеныт.

Империалистический эл-шамыч тўнямбал значениян теңыз корным шке кидыштышт кучышаш верч кучедалын шогат. Тыге Гибралтарский пролив гоч кайыме тўг теңыз корно дене чыла эл-шамычын суднашт коштыт. Тиде проливлан оза гай лийшаш верч Европа серысе кукшӧ Гибралтарский скалам Англия шке кидышкыже налын да тужакын кугу крепостыым ыштен шынден (21 сўр.).

Картыште Азия ден Африкым ушен шогышо Суэцкий перешейкым кычал муына. Тиде перешейкым кызыт кўнчымӧ: тудын гоч Суэцкий теңыз канал эрта. Тиде канал Средиземный теңызым Красный теңыз ден уша. Красный теңызше Индийский океаныш лектеш. Суэцкий канал Европа гыч Азийыш коштмо корным кучыкемда. Индийский океаныш ожныжым Африка йыргына кошташ лиеш ыле. Тиде канал международныйлан шотлалтеш гынат, такше тудо Англия кидыштак.

Тихий океаныште Япония шкетше оза лияш тырша, садлан тудо Тихий океанысе шкенжын островлажым пенгыдемден шога, тудо шке флотшым виягдаш шуко оксам кучылтеш. Тихий океаныште шке корныжым Япония деч аралышашлан, Америкысе Соединенный Штат-шамыч шкеныштын Гавайский островлаштым пенгыдемденыт да Северный ден Южный Америкым ушен шогышо Панамский перешейкым кўнченыт. Ожно Атлантический океан гыч Тихий океаныш Южный Америка йыр коштыт улмаш. Тиде каналым ыштымышт дене нуно тиде корным ятыр тўжем километрлан кўчыкемденыт. Тиде торгайымаште веле огыл, моллошотыштат кугу значениян. Америкысе Соединенный Штат-шамыч тиде канал гоч Тихий ден Атлантический океанлаште улшо шке военный флотшым вашке ушен кертыт.

Мемнан социалистический Союз ег мландым шупшын налаш ок шоно, теңызлаште вооружонно господствоватьлашат ок шоно. Мемнан Союзын героический Йошкар Флотшо социалистический родным аралышашлан шке куатшым виягда. Тидын дене пырляк мемнан Советский Союз природым шке кидышкыже налаш пеш чот тырша. Северный Ледовитый океаным тунемаш, тушто кошташ лийме корным пален налаш мемнан СССР семьи нигеат ок тырше. Северный Ледовитый океанын областьла-

жым тунемме да полярный тенгызлаште коштмо техникым вияндыме дене ожно Ледовитый океанын пураш лийдыме верлашт кызыт судна-шамыч коштын кертме верлашт лийыныт. Мемнан северысе сер воктен кенжежым Атлантический океан гыч Тихий океаныш да мӱнгешла корабль-шамыч коштыт. Кугыжан годым тиде верлам судна-шамычлан пураш лийдыме верлан шотленыт. Нине корабль-шамыч Ленинград ден мемнан северный порт-шамычнам Владивосток дене ушен шогат. Тыге ме кучык корно дене социалистический стройкылан кўлшӧ сату ден материал-шамычым мўндыр северыш нангаен шогена.

Задача-шамыч. 1. Средиземный тенгыз гыч Индийский океаныш дароход дене могай кучык корно дене каяш лиеш?

2. Полушарий картыште градусный сетка почеш Гавайский остров-шамычын Северный Америка деке але Азия деке лишне улмыштым палыза.

3. СССР-ын физический картыштыже Владивосток гыч Архангельскыш кайыше Северный тенгыз корным кычал муза.

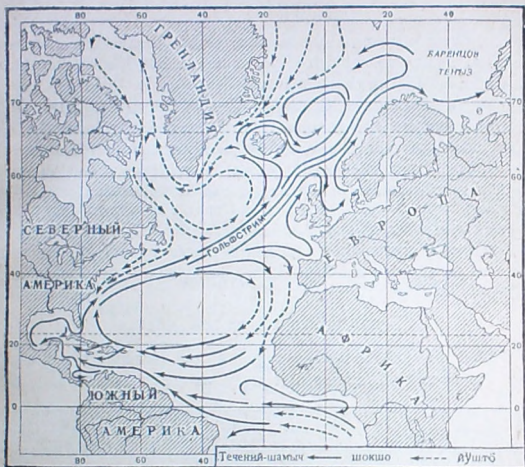
Тенгыз-шамычын келгытышт.

Океан ден тенгыз-шамычын келгытышт тўрлӧ лиеш. Материк сер воктене лу але шудӧ километр коклаште куаш веран тенгыз шуйнен кия. Тыште тенгыз пундаш 150—200 м келгытыш шумеш вола. Варажым кенета тура вынем семын лиеш да умбакыже келге лиеш. Океан пундаш ик гайракак тӧр лиеш, но южо вереже пеш келге кугу вынемлажат улыт. Океанын келгытше кокла шот дене 3,8 км лиеш. Азия деч юго-востокуштыла кийше Филиппинский остров-шамыч деч востокуштыла тенгызын келгытше 10 км утлаш шуэш.

Тенгыз вўд могай лиеш?

Океанысе, тенгызысе вўд кочо-шӧнчал таман лиеш. Тыгай вўдыштӧ кажне 100 кг-лан 3,5 кг шӧнчал уло. Сандене тенгыз вўд шере вўд деч нелырак лиеш да тушто судна-шамыч пеш келгышке огыт вола. Мланде авырен шогымо, кугу энгер вўд пурымо тенгызыште вўд пеш шӧнчаланак огыл. Финский заливыште вўд йӧршеш гаяк шере.

Тенгыз вўд энгер вўд деч яндаррак. Вўд шуко лийме годым тудо кандалге але йӧршеш канде тўсан лиеш. Вудыштӧ шӧнчал кунар утларак лиеш, тудо тунар чот кандырак да яндаррак лиеш.

23 сур. Атлантический океанысе теңыз течений-шамыч.

Океанын южо вереже вудыш колтымо ўзгарым 60 м келгы-тыште, тулеч келгыштыракат ужаш лиеш. Теңыз сер воктене вуд румбыканрак лиеш. Сандене тыште вуд тунар яндарак ок лий.

Теңыз вуд кузе куснылеш?

Теңыз вуд нигунамат тып ок шинче. Мардеж теңызыште кугу толкыным нӧлталеш. Океан покшелне южгынам моткоч кӱкшӧ толкын-шамыч лийыт. Толкын лийме годым теңыз вуд улычын кӱшкӧ лунген гына шинча.

Мардеж эре ик могырыш пуа гын, океаныште теңыз течений тарвана. Кугу теңыз течений шӱдӧ але тӱжем километр лопкытан, шӱдӧ метр келгытан лиеш. Теңыз вудлан куснылашыже теңыз вудын тӱрлӧ плотностян улмыжат полша.

Тенгыз прилив ден отлив.

Ятыр тенгызыште да океанлаште вуд суткалан кок гана куза да вола. Тидым сер турышто ужаш лиеш. Вуд кузымб ден волны-мым прилив да отлив манят.

Мемнан Союзышто Северный Ледовитый океан ден Тихий океанысе сер воктене прилив ден отлив лийме годым вуд 4—5 м-ыш нолталалтеш але вола. Великобритания островын тура ку серлаже воктене океан умбал 20 м марте куза да вола. Куашрак тенгызлаште отлив лийме годым тенгыз сер ятыр километр кукшеш кодеш. Прилив лийме годым виш энгер агыш пура да энгер вуд мундурко шумеш нолталалтеш. Прилив годым судна-шамычлан куашрак тенгыз ден энгерыш пураш йбнан лиеш. Сандене прилив судна-шамычлан коштмаште кугу значениян.

Тенгызыште ий могай лиеш?

Шбнчалан вуд —3° температуреш кылма. Сандене кумда полярный тенгыз-шамыч кенжежмат кугу ий дене леведалтын кият.

24 сур. Гренландия сер дене ий курык лиймаш.

Тенгызысе течений дене да мардеж дене куснылмыж годым ий мелышталтеш. Шелмаштыже ик ий ден вес ий тукныл йыгалт-

мышт дене ятыр метр кукшытан кугу ий ора лиш, тудым торос манят. Нуно ий умбач кошташ пеш мешаят.

Тенгызыште адак ий курык-шамыч ийын коштыт. Нунын вуд умбак лектын шогышо кукшытыштак 100 м-ыш шуэш. Тиде—пеш кугу ий ора-шамыч улыт. Ийыште шӧнчал ок лий. Нуно ледник дене леведалт шогышо мланде (Гренландия, Антарктида да мойын) сер воктене лийыт. Мланде умбач ледник тенгызыш вола да ончыч сер воктене тенгыз пундаш гыч нушкеш, варажым, келге верыш шумекыже, пудыргынеш да кугу ора дене океан умбак кўза (ий вуд деч куштылгырак). Тыге ий курык лиш. Тенгыз течений ий курыкым полярный тенгызла гыч югышкыла тораеш нангая. Тушто нуно тўтыра ден авыралтыя ийыт, сандене судна-шамычлан кошташышт пеш шучко лиш. Судна иеш тўкнен шаланен кертеш.

Тенгызыште илыше животный ден растений-шамычын айдемылан могай кўлешышт уло?

Тенгыз вудыштӧ тўрлӧ животный ден растений-шамыч илат. Тенгызыште илыше тыгыде животный ден растений-шамычым кол-шамыч кочкыт. Шуко колым ег-шамыч кочкаш кучат. Атлантический ден Северный Ледовитый океаныште утларакшым треска ден сельдьым кучат. Азийын восточный серыштыже иваси (восточный сельдь) колым шуко кучат. Мемнан тенгыз-шамыч коллан пеш поян улыт. Тенгызлаште кол кучымаш шотышто ме тўнаште ик ончыл верым налына.

Тенгызлаште адак пеш шерге зверь-шамыч илат. Тушто кит, тюлень, морж-шамыч улыт. Нуно кое ден коваштым пуат. Тушто адак тенгыз ракум, мутлан крабам, тугак слизнякым, устрицам кучат, нунат кочкаш йӧрат.

Тенгызысе растений дене иодым ыштат, адак мланде уяндаш колтат. Китаец ден японец-шамыч вудысӧ «тенгыз ковшта» манме растенийым кочкыт.

Энер-шамыч. Мо тугай энгер система да энерыште вўд кужеч погына?

Европышто эн кугу энгер — Волга (Юл). Тудым картеш кадыргылшан линий дене ончыктымо. Волга — Европышто эн шуко вўдан да кужу энгер.

Картыште Волгаш пеш шуко изи да кугу энгер-шамыч йоген пурымым ужна. Нине тудын приток-шамычше улыт. Волган эн кугу притокрышт — Ока ден Кама улыт.

Энгер вўд йоген кайыме велыш мелын шогалаш гын, ме пурла велым — пурла сер, шола велым — шола сер манына. Сандене Ока Волган пурла притокшо, а Кама — шола притокшо. Волган приток-шамычшын адак шке притокрышт уло. Окашке Москва-река, Клязьма да моло энгер-шамычат йоген пурат. Чыла тиде энгер да изи энгер-шамычым Волга ден пырля Волга энгерын системыже маныт. Волга энгерын системыже сложный, картыште ончалза (25 сур.). Кажне энгер шке приток-шамычше дене энгер системым ышта. Волга деч посна, Европым тыгай кугу энгер-шамыч вўдыжат: Днепр, Дунай, Рейн. Азийын эн кугу энгер-шамычше Обь, Енисей, Лена, Амур улыт. Африкын северо-восточный ужашыштыже Нил энгер йога. Северный Америкыште эн кугу энгер — Миссисипи, Южный Америкыште — Амазонка.

Энгер-шамыч, шкаланышт вўлым ер, куп, курыкысо шулышо ледник гыч да памаш гыч валыт.

Йур да шулышо лум ден лийше вўдын ик ужашыже парыш савырна, вес ужашыже изи энгерла дене ерыш, купыш да кугу энгерыш йоген пура, кумышо ужашыже мландыш кая. Мландыш шупшылтшо вўд иктаж кукакын, иктаж могай келгытыш тудлан каяш лийдыме мланде лончыш, мутлан шун лончыш, верештеш. Шун лончо вўдым куча да варажым лончын тайылже дене мланде йымач йоген кая. Тиде шун лончо иктаж вере, мутлан корем серыште, мланде умбак лектеш. Шун лончо ден пырля вўдат мланде умбак лектеш, тыге памаш лиеш.

Тыжечын пале: эгер-шамыч юж гыч вочшо вудыжгӧ дене лийыт.
Тиде вудыжгӧ кукшо мланде умбак океан гыч пар ден пыл
лийын толеш.

25 сӱр. Волга (Юл) эгерын системыже.

Тыге вудым тенгыз эгерлан пуа, эгерже мӱнгеш тенгызлан
пуэн шога.

Задача-шамыч. 1. СССР-ын физический картыштыже тиде
разделыште каласыме эгер-шамычым ончыктыза.

2. Волга эгер кушко йоген пура?

3. Москва-река могай эгер системыш пура?

канал дене ушат. Нуно вуд корно денак эгер гыч вес эгерым
грузым коштыкташ полшат.

Кукшо мланде корно дене тагастарымаште вуд корно дене
шупшыкташ шулдеш логалеш. Мемнан социалистический озанлы-
кыште грузооборот пеш чот вияг толеш. Сандене мланна
вуд корно-шамыч пеш кұлыт. Санденак мемнан Союзын социалис-
тический переустройство планышке эгер-шамычым иктыш уш-
нен шогышо вуд корныш савырымаш паша пура. Кызыт тыгай
кугу сооружений-шамычым—Сталин луман Беломорско-Балтийский
ден Москва-Волга каналым ыштен шуктымо.

27 сўр. Днепрогэсын плотинаже.

Плотина дене пұялен шындыме эгер-шамычын вудышт тур-
бинам пўрдыктат да тидын ден нуно шулдо акан электрический
энергийым пуат. Ме Волховгэс, Днепрогэс (гидроэлектрический
станцийым) ыштен шуктен улына. Ме кызыт Волгышто (Рыбинск
ден Горький лишне) да Камыште (Пермь ола воктен) кугу пло-
тина ден электростанцийым ышташ тўгалын улына. Тиде строи-
тельство мланна шулдо акан электрический вийым пумо велэ
огыл, нине эгерлаште судна-шамычлан кошташыштат чапле
корным ышта.

Ояр ийгечан областьлаште шурным сайын шочыктышо млан-
дым вудыжташ вуд колташат эгер-шамыч пеш кұлыт. Ег-шамыч,
эн чотшо кукшо районлаште, тидлан ожнак эгер вудым кучылтыныт.

Адак эгерлаште тўрлў колым кучат. Тудым айдеме кочкеш.
Тиде шотышто Каспийский ден Азовский теңгзыш пурышо
эгер-шамыч—Урал, Волга да Дон кугу значениян улыт. Шкенаи
озанлыкнам правильно виктарен шогымо ден ме эгерысе кол

пояныкнам шуко пачаш кугемден кертывна. Кызыт ме тиде пашам шукташ тыршена.

Задача-шамыч. 1. 26 сүрет да СССР-ын физический картше почеш вуд корно дене могай энгер, ер ден канал гоч каяш лиймым ончыза: а) Ош тенгыз гоч Балтийский тенгзын Финский заливышкыже; б) Ош тенгыз гыч Каспийский тенгзыш; в) Финский залив гыч Каспийский тенгзыш.

2. СССР-ын физический картыштыже тиде главаште ончыктымо Сибирь ден Дальний Востоко со судна коштмо энгер-шамычым кычал муза. Нуно кушко йоген пурат?

3. Физический картыште Волховгэс ден Днепрогэсым кычал муза.

4. СССР-ын столицыже—Москва могай энгер бассейныште?

Ер-шамыч.

Кол кучаш да судна-шамычлан кошташ мемнан ер-шамычат пеш кұлыт. Мемнан Союз ерлан пеш поян. Нунын коклагыч южышт пеш кугу улыт. Примерлан шөнчалан вудан **Каспийский** ден **Азовский** ер-шамыч пеш кугу улыт. Сандене нуным тенгыз манит. Нине тенгызлаште ме шуко колым кучена. Каспийский тенгзыште тюлень-шамыч улыт. Ме тудымат кучена. Аральский ер деч востокуштырак кугу **Балхаш** ер уло. Союзын северыштыже **Онежский** ден **Ладожский** ер-шамыч кугу верым налыт.

Восточный Сибирьшты тунялан эн келге **Байкал** ер уло. Тудын келгытше 1,5 км утла лиеш.

Ер вуд шере да шөнчалан лийыт. Южо шөнчалан ер гыч ме пундашыш шичше шөнчалым луктына (**Баскунчак** ден **Эльтон** ер-шамыч — **Волгын** шола серыштыже).

Задача. СССР-ын физический картыштыже тиде разделиште каласыме ер-шамычым кычал муза.

VI. КЛИМАТ.

Ийгече ден климат.

Кукшо ийгече лийме дене южгынам Удымō шурно когарген пыта, адакшым утыжым йуран лийме годым шушо шурным шо-нымо семын поген налаш огеш лий. Ийгече авиацийыштат, суд-на-шамычын тенгызыште да эгерыште коштмаштышт пеш кугу значениян. Сандене мланна ийгечым эреак эскерен шогаш верштеш, тудым шотыш налде ок лий.

Ийгечым метеорологический станцийыште тунемат. Тушто кече еда (суткаште икмыняр гана) ийгечым точно эскерен шогат: температура ден юж давленийым, мардежын кушкыла пумыжым да мардеж вийым, кава пыл дене леведалтым, йур але лум кунар вочым, молымат тунемын шогат. Метеорологический станций-шамыч ола дене яллаште, опытный станцийлаште, шуко совхозлаште, мундыр северный островлаште, курык вуй умбалне улыт. Ик жапыште даже Северный полюс ий умбалнат ыле. Чыла станцийлаште ийгечым эскерен да тунемын ийгечым пален да могай ийгече лийшашым ончылгоч каласен кертына. Ийгече тунемме наукам метеорологий манят.

Кече йол-шамыч юж вошт кайымышт годым тудым огыт ырыкте. Кече йол мланде умбалым ырыкта, мланде дечын улычывла южат ыра. Сандене мланде деч кушнō кеч кунамат йуштō лиеш. Кукшō курык-шамычат садланак телымат, кенгежымат эреак лум дене леведалтын шогат. Мландын турлō верлаштыже температуржо икгай огыл. Сандене южшат ик семын ок темде (шокшо юж йуштō юж деч куштылгырак). Тидын дене юж куснылаш тунгалеш, тыге мардеж лиеш. Юж чот темдыме (кугу давленийн) область гыч эркырак темдыме (изе давленийн) областьтышке кусна. Юж пызырымаште ойыртыш кунар кугу лиеш мардежшат тунар виян лиеш.

Йур ден лум пыл гыч возыт. Пылже тыге лиеш: океан, тегыз да мланде умбачын вуд парыш савырна. Вуд пар куш куза да тушто йуштō южеш вуд чучалтышыш але изи кристалл-ша-

мыч семын ийыш савырна. Тыгай чұчалтыш вуд да ий кристаллик-шамыч дене пыл лиеш. Вуд чұчалтыш ден ийын тыгыде улмышт годым, нуно южышто пурак семын коштыт. Но нуно кугырак лиймекышт йур але лум лийын возыт.

Ийгече вашталтмым шуко ий годсек эскерен тунем шогымеке ме ийгечын эре ик семынак вашталт шогымыжым ужына, мутлан: телым, я кенгежым мемнан дене могай температура лиймым, могай тылзыште утларак йур вочмым, молымат палена. Ийгечын ийдалык коклаште вашталт шогымыжым климат маныт.

Задача-шамыч. 1. Тенгечсе кечысын ийгечыжым (температура, пыл, йур ден лум лиймым, мардеж кушкыла пуымым, тудын вийже могай улмым) пален возен налза.

2. Тендан верыште могай тылзыште эн йушто, эн шокшо жап лиеш?

Калык озанлыкыште ийгече ден климатын значенийышт.

Калык озанлыкыште климат пеш кугу верым налын шога. Примерлан, каже растеният шканже келшыше климатан верыште гына илен кертеш: тудлан кушкышыже ситыше шокшо ден вудыжго кулеш. Растений верысе климатлан келша гын велэ тудым удаш але шындаш лиеш. Климат ден ийгече вашталтмым ял озанлыкыште веле огыл, авиаций пашаштат пеш шинчаш кулеш.

Южышто турло велкыла юж корно-шамыч каят. Мемнан Советский Союз юж корно кужут шот дене моло государство-шамыч коклаште первый верым налын шога. Юж корно-шамыч Москвам Союзысо турло область да ола-шамыч дене, вес элла дене ушен шогат.

Мардежланат пашам ыштыкташ лиеш. Тенгыз умбалне мардеж парусный судна-шамычым пуэн коштыкта, а мланде умбалне тудо мардеж вакш шулдырым пордыкта. Мемнан дене Шем тенгыз воктене мардеж вий дене кугу куатан электростанций пашам ышта.

Климатын кукшо ийгечым кондымыж ваштареш кучедалмаш.

Советский Союзышто южо областыште ийгече кукшо лийме дене удымо шурно когарген пыта манын ойлышна. Тыге, Волга воктене 1921 ийыште, тулеч ончычат 1911, 1891 ийлаште кукшо

ий кресаньык-шамычлан пеш чот шужен илыме орлыкым кондыш. Капиталистический озанлык природа дене план почеш кредал шоген ок керт. Кугыжан правительство Российыште Волга воктене кукшо ийгече ваштареш кучедалын кертын огыл да кучедалашат шонен огыл. Кугыжан правительство калыкым пычкемыште, туныктыде ашнен. Поп-шамычше ийгече кузе пужлымо причиным шинчыдыме пычкемыш калыкым түрлө семын ондалкаленыт. Нуно кресаньык-шамычлан кукшо ийгечым але чарныде йүршö йүрым духовенство ден черке верч тыршыдымылан языкеш пурымылан юмо колта маньныт. Нуно кукшо ийгечым пытараш але йүр чараш молебным ыштылыныт. Нужна калыкын пытартыш шултыш киндыштым поген налыныт.

Советский правительство кукшо ийгече ваштареш пеш чот кучедалеш. Кызыт Волга воктенысе тыгыде энгер-шамычым пұялат, коремлаште шошо вұдым пұялен кодат. Нине пұясе вұдым кукшо пасулашке шават. Волгышто плотина ден электростанций ышталтеш. Электрический вий вұдым пасушко кұзыкташ тұңгалеш. Тыге Волга воктене кукшо ийгече лиймым чарна.

Советский Средний Азийыште кукшо мландым вұдыжтарыме паша шуко ышталтеш. Изи лаштык мландым ожнысо семын изи канава-шамычым кұнчен вұдыжтарыме олмеш, кызыт кугу плотина ден канава-шамычым ыштыме. Растений кушдымо пустынь-шамыч, вұдым налын, хлопок шочыктышо пасулашке савырнат.

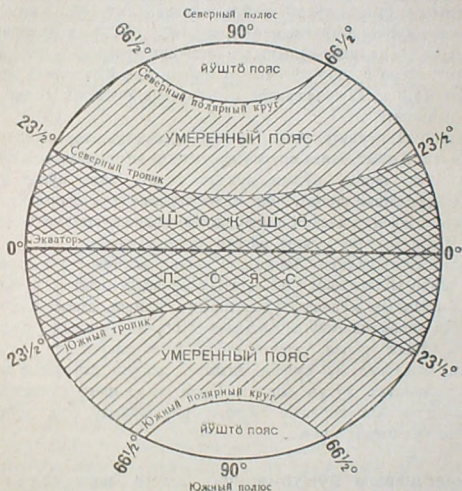
Куп коштымо да нуным олыкыш, пасуш савырыме пашам моло верлаштат кугун ыштат. Чыла тиде паша климатшымат вашталта; кукшо верлаже вұдыжгырак лийыт, пеш вұдыжгö верлаже кукшырак лийыт.

Мланде шарым йўштö-шокшо лийме шот ден түрлö пояслан шеледымаш.

Ме кұшнö каласыме гыч палена: мландын кече йыр савырнымыже дене идалыкын түрлö жапыштыже мланде умбал иктöр ок ырыкталт. Июньышто кече йол северный полушариеш тура возеш, декабрьыште — южный полушариеш. Сандене нине полушарийыште ийдалыкын түрлö жапше ик семын ок вашталт: мемнан дене северный полушарийыште июнь тылзыште кенгеж, а южныйышто — теле лиеш. Мемнан дене декабрьыште теле, а южный полушарийыште — кенгеж лиеш.

Кече горизонт деч кунар кұшнö лиеш, тудо мландым тунар чотрак ырыкта. Кече йол кече лач вуй мучашыш вончымо го-

дым эн чот ырыкта. Мемнан дене кече йол тыге нигунамат во-
зын ок керт. Лач экваторышто да тудын лишне гына кече лач
вуй мучашыште лиш: тушто кече йол путырак чот ырыкта,
тушто температурат пеш кўш кўза. Тушто кече кечывалым
эреак горизонт умбалне кўшнő шога да идалык мучко шокшо
ийгече лиш, температура вашталтмаште кугу ойыртиш ок лий.

28 сўр. Мланде шарын климатический пояс-шамычше.

Тыште мландын шокшо, але тропический, поясье лиш. Тудын северный ден южный границышт северный широта ден южный широтан $23\frac{1}{2}^{\circ}$ параллельыште лийыт. Тиде границым тропик маньт.

Шокшо пояс деч северыштыла да югыштыла кече нигунамат лач вуй мучашыште ок лий, адак кенгежым да телым кече горизонт умбалне ик кўкшытыштő ок лий. Садлан тыште температурат шокшо поясье семын кўшкő ок кўзő, тудо идалыкын тўрлő жапше семын вашталт толеш. Тиде—мландын кок уме-

ренный поясше лиеш. Северный тропик деч северышкыла северный умеренный пояс шога, южный тропик деч югышкыла—южный умеренный пояс кия. Тиде кок пояс шокшо пояс кок могырышто тропик-шамыч деч полярный круг-шамыч марте шуыт. Кажне полярный кругшо северный широта ден южный широтан $66\frac{1}{2}^{\circ}$ -ышто улыт.

Мландын северный ден южный областьлаштыже, кок полюс йыр, кок йуштво, але полярный пояс—северный ден южный пояс улыт. Тыште кече горизонт умбак нигунамат кушкӧ ок кӱзӧ, кече йол мландым виян ок ырыкте. Тыште кенгежмат температура ӱлӧ шога. Северный Ледовитый океан ийдалык мучко ий дене леведалтын шога, южный полюсысо мланде Антарктида ту-так эре кӱжгу ий ден леведалт кия. Полярный эллаште кече кенгеж тылзыште икмыняр жаплан горизонт шенгеке ок шич: кечывалымат, йӱдымат мландым волгалтара. Теле тылзыште ик жаплан кече йӱршеш ок лек, тунам тыште полярный йӱд лиеш. Полярный кругышто кече шычде шогымо годым ик кенгеж сутка да кече лекдыме годым ик теле сутка гына лийыт. Полюслаште пел ий кече лиеш, пел ий эртак полярный йӱд лиеш.

Задача-шамыч. 1. Глобусышто да полушарий картыште тропик ден полярный круг-шамычым ончыктыза.

2. Туня ужашла гыч кажныже могай климатан поясыште кия?

3. СССР могай климатан поясыште кия?

Тенгыз климат ден кукшо (континентальный) климат.

Климат вашталташ тенгыз пеш чот полша. Вуд ден мландым кече йол ик семын ок ырыкте; йукшашыжат вуд дене мланде ик семын огыт йукшо. Ме шинчена: энгер серысе ошма кече йол ырыктыме дене пеш чот ыра, тунамак энгерысе вудшо йуштыра-как коদেশ. Адак тыге лиеш: кастене кече шичмеке ошма писын йукшен кая, а вудшо левыракак коদেশ. Садлан океан умбалсе юж кенгежым мланде умбалсе деч юалгырак, а телым левырак лиеш.

Океан воктенысе верлаште климат кенгежым юалгырак да телым левырак лиеш: тыгай климатым тенгыз климат маньт. Тенгыз деч мундырно материк покшелне кенгеж климатым материковый але континентальный¹ климат маньт.

Тенгыз климат ден континентальный климат коклаште адак тыгай ойыртышат уло: тенгыз климат вудыжго лиеш, континен-

¹ Континент—материк мут гыч.

тальныйже шагал вудыжан. Лишыл тенгыз гыч мардеж шуко вуд парым конда, вара тудо мланде умбак йур але лум лийын возеш. Континентальный климат — тенгыз климат деч кукшырак лиш.

СССР Атлантический океан деч мундырнӧ, а Тихий океан деч курык-шамыч дене авыралтын шога. Северный Ледовитый океан ий дене леведалтмыжлан лийын шагал парлана да СССР-ысе климатым пушкыдемден ок керт. СССР-ын климатше — континентальный; ме мемнан дене телым йуштӧ да кенгежым шокшо кече лиймым пеш сайын шинчена. Европа деч западыштыла кийыше островышто шогышо Английым налаш гын, тыште тенгыз климат: вудыжгӧ, юалге кенгеж да йуран, умыр, шагал йуштӧ кечан теле.

Тенгызсе течений да тудын климат вашталаш полшымыжо.

Ме океаныште шуко вере вуд кугу йогын семын талын йогымым шинчена. Нине течений-шамыч гыч южышт экватор деч шокшо пояс гыч умеренный да йуштӧ поясыш йогат, нуно — леве течений улыт. Нине течений-шамыч леве вудым кондат, воктенсе мландым ырыктат. Тыге, Атлантический океаныште экватор деч леве течений Гольфстрим тунгалеш. Тудо Америка сер деч тунгалын, Атлантический океан гоч толын, Европын западный ден северный сер воктенже кая. Гольфстримлан кӧра Западный Европысо климат Северный Америкын йуштӧ течений дене мушкылтшо восточный ужашыжын климат деч шуко пушкыдо лиш (23 сур. ончо).

Йуштӧ течений-шамыч йуштӧ полярный тенгызла гыч толыт, нуно йуштӧ вудым кондат. Йуштӧ вуд дене пырля полярный элла гыч ийын коштшо ий курык-шамычат чучкыдынак толыт.

Задача-шамыч. 1. Картыште Атлантический океанын йуштӧ ден леве теченийжым кычал муза, тудым раш каласыза (23 сур. ончо).

2. Полушарий картыште Гольфстримын кушто кушкыла йогымыжым ончыктыза.

Климат верын кукшытшым онча.

Вер тенгыз умбал деч кунар кушнӧ кия, тудын климатшат тунар йуштӧ лиш. Кукшӧ курыкышто шокшо поясыштат нигунам шулыдымо лум кия. Советский Союзын Афганистан ден Китай граница воктене, Таджикский ССР-ыште, курыкан эл Памир уло.

Тиде төр умбалаң курык теңыз умбал деч 4000 метр кукшытышкӧ нӧлталалт шога. Тӧр курык умбалныже адакат кукшӧ курык-шамыч улыт. Памир СССР-ын югыштыжо северный широтан 38°-ыштыжо кия. Туге гынат, Памирыште теле моткочак йуштӧ-лиеш, тыште йуштӧ 50° марте шуэш. Кенгежым кече чот ырыкта гынат, курыкышто шуэ юж яндар лиймылан, кечеш ырыше мландын шокшыжо шагал кучалтеш, садлан мланде вашке йукша. Мланде умбалсе юж вашке йукшымӧ дене тыште кенгеж йудым температура 0° дечат улыкӧ вола.

Курык хребет-шамычын климат вашталташ полшымышт.

Кукшӧ курык хребет-шамыч климат вашталташ пеш чот полшат. Курык-шамыч кукшӧ пырдыжла шогат, курык кок могырыштыжо йӧршеш кок тӱрлӧ климатан область лийын кертят.

Курык хребет теңыз воктене кая гын, тудо теңыз гыч мардеж кондымо вӱдыжгым кучен кода. Йӱр теңыз велысе курык тайылыште веле лийеш, умбаке ок кае. Садлан курык вес могырышто климатшат кукшырак лиеш. Туге, мемнан Кавказыште Советский Союзын эн вӱдыжгӧ, эн йуран областыше уло. Тудо Шем теңыз серыште — Закавказыйште. Шем теңыз гыч пуышо западный мардеж тушко шуко вӱдыжгым конда, курык-шамычше вӱдыжгым умбак огыт колто, санден Кавказын запад ужашыштыже кугу йӱр лиеш. Кавказын восток ужашыштыже климат кукшо: запад дене тагастарымаште тыште йӱр 10—12 гана шагалрак лиеш.

Запад гыч востоковышкыла шуйнен кийше курык хребет-шамычше климатым северный ден южныйлан шелыт. Курыкын ик тайылыштыже климат весын деч йуштырак лиеш, весышкыже курык гоч йуштӧ мардеж пурен ок керт, сандене тыште шокшырак. Шем теңызышке север гычынла Крымский полуостров лектын шога. Тудын юг могырысо сер воктенже изирак Крым курык-шамыч шуйнен возынат. Курыкла деч югыштыла алагунар километр лопкытан анысыр мланде уло, тудым «Крымын южный серже» манят.

Тыште климат шокшо — декабрь тылзыштат шокшо ийгече шога. Лач южгынам гына изи йуштӧ лиеш, лум ок воч, пушенте-шамычат шукушт теле гоч ужар лышташанак шогат.

Тиде жапыштак 20—30 км ӧрдыштырак курыкын северный тайылыштыже луман, поранан, чатлама йуштӧ теле шога.

29 сур. Йур-лум вочным ончыктышо туня карта.

Мланде шар ўмбалне осадке (лум, йўр) вочмаш.

Мланде шарын тўрлō ужашыштыже вўдыжгō ик семяи ок воч. Вудыжгō эн шукужо тропический поясыште возеш. Тыште пеш шокшо шога, вўд парыш пеш чот савырна, шуко йўр лиеш. Тропический поясыште южо вереже ийдалык мучко йўр йўреш, южо вереже йўр жапын-жапын гына лиеда. Тыге тушто ийдалык мучко жап вашталт толеш, температуржо кеч кунамат кўкшō лиеш.

Умеренный поясыште лум-йўр шукужым тенгыз климатаи об-ластьлаште возеш. Материк кōргыштыжō, тенгыз деч тораште, йўр-лум шагал возеш.

Йуштō поясыште температура Улнō улмо годым вўд парыш шагал савырна, тыште йўр-лумат шагал возеш.

Мланде шарын океан гыч толшо вўдыжгō мардеж шудымо южо верлаштыже йўр пеш шуэн лийме кукшо область-шамыч улыт. Тушто алагунар ий годсек йўр йōршын ок лий. Тыгай верлам пустыня маныт.

Пустыньлаште климат кукшо (континентальный), кеч кунамат ояр, яндар кава лиеш, кече пеш чот ырыкта, кечывалым моткоч шокшо лиеш, кече шичмōнггō мланде вашке йўкша, сандене йў-дым йуштō, южгынам кылмыктышат лиеш.

Задача-шамыч. 1. Йўр-лум вочмым ончыктышо картыште эн вўдыжгō да эн кукшо областьлам кычал муза. Тиде верламак полушарий картыште ончыктыза.

2. СССР-ыште йўр-лум кушто эн шуко да кушто эн шагал возеш?

VII. МЛАНДЕ ШАРЫН ПОЧВЕННО-РАС- ТИТЕЛЬНЫЙ ПОЯС-ШАМЫЧШЕ.

Почвенный ден растительный пояс-шамыч лиймаш мом онча?

Почва лияш климатат кугун полша. Почвышто температура да вудыжгö икгай ок лий, сандене органический кодшо-шамычат ик семен огыт шуй. Санден турлö климатан областьлаште турлö почва лиеш.

Растенийн ылышыжат климатом онча. Пырче, мландыште ситыше температура да вудыжгö (вуд) лийме годым гына, шьтен, кушкын кертеш. Южо растенийлан шуко шокшо кӱлеш, южыжо юалгырак температура ылышлан йӱнештаралтын. Ик турлö растенийшт ночно, купан верлаште гына илен кертыт, моло вере пытат, южышт кукшо пустыньласе ылышлан йӱнештаралтыныт. Но йӱршеш вуд деч посна ик растеният илен ок керт.

Тыге, мланде умбалне турлö климатыште турлö почвенный ден растительный пояс-шамыч улыт.

Полярный область-шамыч.

Северный полюс ден Южный полюс кутлаште мланде шарын эн йуштö верышт улыт. Тыште моткоч йуштö теле кужун шуйна, ала мыняр тылзе дене горизонт умбалне кече ок кой. Тыште кенгежым кече ала мыняр тылзе годсек кӱрылтде волгалтарыме годымат йуштак лиеш. Кече йол мланде умбак йожек гына во-зеш, сандене эркын ырыкта.

Северный полюс йыр ий дене леведалтше Северный Ледови-тый океан уло.

Ледовитый океанысе островлаште лач шагал верлаште гына кучык жаплан лум шула да южо вереже ужал регенче лектеш. Океан ий умбалне северысе шолдра зверь—ош маска коштеш.

Вуд гыч ий Умбак тенгызысе животный-шамыч — морж, тюлень лектыт. Полярный островысо калык-шамыч нине животный-шамычым да колым кучен илат. Тушто калык шагал.

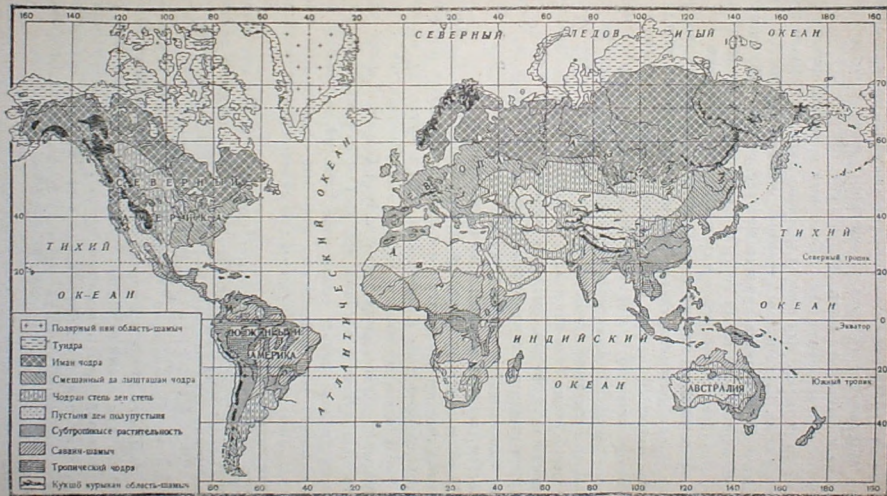
Шуко путешественник-шамыч Северный полюсыш шуаш тыршенйт. Но полюсым йыр авырен шогышо кугу ий нунылан корным пуэн огыл. Шуко путешественник-шамычын илышыштат тыжак пытен. Лач американский путешественник гына 1909 ийыште полюсыш первый миен шуын кертын. Тылеч вара норвежский полярник Амундсен полюс умбач дирижабль дене чоҥештен.

Коммунистический партий ден Советский правительство полярный область-шамычым сайрак тунемын пален налаш пеш шуко пашам ыштат. Ледовитый океанын серлаштыже да тудын островлаштыже шуко полярный станций-шамыч ышталтыныт. Тыште полярник-шамыч ийгечым тунемыт да ийын могай улмыжым тунем шогат. Тиде паша наукылан ийгечым ончылгоч пален шогашыже пеш күлеш. Тиде паша адак Советский Союзын северысе сер мучкыжо Ледовитый океан гоч кайыме Северный тенгыз корным тунем шукташ кугун полша. Кызыт тиде Северный тенгыз корным тунем шуктым да тудо корно дене лу дене пароход-шамыч восток гыч западыш, запад гыч востокрыш эртат.

1937 ийыште мемнан советский полярник-шамыч О. Ю. Шмидт вуйлатыме дене ты марте нигунам лийдыме сенымашым ыштышт. Нуно ныл самолет дене Северный полюсыш чоҥештен миенйт да ий Умбак волен шычыныт, вара тужак Папанин ден тудын кум луддым йолташыштым кодышт. Нуно Северный полюс районышто пеш күлешан научный исследованийым ыштышт. Куснылшо ий умбалне индеш тылзе наре илен, ий ден пырля кок тужем километр утла кайымекышт нине ныл геройым 1938 ийын 19 февральыште мемнан ий пудыртылшо судна-шамычна (ледокол) ий умбач налыч.

СССР гыч Северный Америкыш Северный полюс гоч кучык ож корно эрта. 1937 ийыштак кенгежым тале советский летчик-шамыч Москва гыч Америкысе Соединенный Штат-шамычыш Северный полюс умбач нигушак шичде чоҥештышт.

Южный полюс дене кугу Антарктида мланде кия. Тудо нигунам шулыдымо кужгö ий ком да лум дене леведалтын. Кенгежым тыште лум верын-верын веле шула, лум йумачын шуэ регенче ден лишайникан куп-шамыч лектыт. Тунам Антарктидыш чоҥештыдыме пингвин кайык-шамыч ийын мият, а Антарктида йырысе тенгызлашке шуко кит да моло тенгыз животный-шамыч погынат.

30 сур, Растительным ончыктышо туня карта.

Антарктидыште эре илыше калык уке. Но кенгежым тышке-
ятыр промысловый судна-шамыч охотылан толыт, южгынам Ан-
тарктидыште научный экспедиций-шамыч телым эртарат.

Задача-шамыч. 1. Глобус ден полушарий картыште Север-
ный Ледовитый океаным ончыктыза да тушто кугу остров-ша-
мычым лумден каласыза.

2. Москва гыч Северный полюс гоч США-ш аэроплан ден чо-
гештыме направленийым картыште ончыктыза.

Тундра.

Европын, Азийын да Северный Америкын север могырыштышт
тундра шарлен кия. Мланде тыште пеш келгышке кылмен.
Кучык кенгеж мучко тудо улыжат 0,5—1 метрлан веле шула. А

31 сур. Тундра.

тулеч келгышкыже мланде телымат, кенгежымат кылмышак ко-
деш; тиде — курымеш кылмыше мланде. Кылмыше мландыш
вуд шупшылт огеш керт, тудо тужвалнак шинчен кодеш да куп
ден изи ер-шамыч лийт.

Тундрышто пушенге-шамыч кушкын огыт керт — тыште ты-
гыде растений-шамыч гына улыт. Тундрышто чодра уке, регенче
да лишайник дене веле леведалтын. Лишайник-шамыч кокла гыч

ягель тундрышто илыше северный пұчын эн сай кочкышыжо. Тундрышто южо пеледышан растений: лютик, незабудка верештеда; турня пӧчыж, тыгылай пӧчыж, морошка ятырак уло.

Мланде ўмбалан изирак кустарник ора семын шарлен, тундрышто полярный куэ ден арама пушенге-шамыч кушкыт.

Кенгежым тундрын куп ден ер серлаштыже вер гыч верыш чонгештылше кайык-шамыч: лудо, комбо, йӱкчӧ пыжашым опат. Тыжак телылан южо кайык гына кодеш: лум тӱсан ош полярный журупатка да хищный полярный тумына. Нине кайыкым чока,

32 сур. Пұчӧ кычкымаш.

шокшо пуан песец луман полярный рывыж куча. Ягель кушмо верлаште северный пұчӧ-шамыч коштыт. Пұчӧ-шамыч южыжо дикий улыт, шукежым тундрысо калык-шамыч вольык семын ашнат.

Пұчӧ ашнымаш тундрысо калык-шамычлан пеш кугу пайдам пуа. Пұчӧ коваште дене нуно илыме пӧртыштым леведыт, пұчӧ коваште денак вургемым да йолеш чияш ургат. Пұчӧ шылым кочкыт. Пұчым кычат, тудын дене телымат, кенгежымат тундра мучко кудалыштыт.

Тундрын южный границыже полярный круг дечрак эрта. Но тудо чыла вережак тудын дене лачеш ок тол: северо-западный Европышто, мутлан Кольский полуостровышто, леве Гольфстрим

йогымо дене, тундра полярный круг деч мундурко северыш пура. Азия ден Северный Америкыште гын тудо шуко вере полярный круг деч шукыланак югыштыла эрта.

Задача-шамыч. 1. Картыште тундрым муза (30 сур.). Тиде тундра полосам полушарий картыште ончыктыза.

2. Мемнан климат ден тундрысо климат коклаште могай ойыр-тыш уло?

3. Тундрышто могай растений ден животный-шамыч улыт?

Чодра полоса.

Европышто, Азийыште да Северный Америкыште тундра деч югыштырак кумда верым чодра левед шога. Тыште северыштыла гына кылме мланде перна. Тиде кылмыжат пеш келгыште лиш, сандене пушенге-шамычлан кушкаш ок мешае.

33 сур. Трактор ден чодрам лукмаш.

Чодра полосаште климат тундрысо деч шокшырак. Тыште подзолистый манме почва уло. Почвын кушыл вьчкыж лончыжо шемалгырак тусан, тушто изиш тургыж (перегной) уло. Тудын йымалне ложаш гай шуштра сур тусан, ломыжла койшо подзол кия. Почвыш шынген пурышо вуд растенийлан кочкаш кулшо шулышо веществам — шончалым тужечын шулыктарен нангая. Сандене подзолистый почвеш шурно шочеш. Сайын уяндымеке гына сай шурным налаш лиш.

Чодра полосан северный ужашыштыже иман чодра кушкеш, тудым Сибирьыште тайга маньт. Тайгаште чодрасе зверь — маска, пире, рывыж, шордо-шамыч шуко улыт. Пушентылаште ур төрштылеш. Шерге коваштан соболь (лумшо) да шуко моло зверь-шамыч улыт. Тайгаште илыше калык шукушт нине зверь-шамычым кучен илат.

Эше югышкыла лопка лышташан пушенте-шамыч кушкыт: тумо, писте да мойын.

Нине чодра пеш шерге улыт, тушто кугу чодра озанлык шарлен шога.

Чодра полосаште адак мланде пашат кумдан шарлен.

Задача-шамыч. 1. Картыште чодра полосам муза (30 сүр.); тиде полосам полушарий картыште ончыктыза.

2. Чодра полосан почвыжо могай?

3. Чодра полосан северный ден южный ужашысе чодра коклаште могай ойыртыш уло?

4. Чодраште могай животный-шамыч илат?

Степь.

Чодра деч югышкыла степь полоса кня. Тыште климат шокшырак лиш: теле кучык да умыррак, кенез кужу да шокшырак. Степыште почвышто тургыж (перегной) шуко погына, тудо почвын кужу лончышкыжо шем тусым пурта. Тыгай почвым шем рокан почва маньт. Шокшо климатыште вуд вашкерак парыш савырна, сандене чодра полосасе ден тагастарымаште, тыште почва кукшырак. Растенийлан кулшо чыла питательный шончалым вуд почва гыч ок муш, сандене шем рокан почва шурным сай шочыкта, тиде тудын ойыртышыжо.

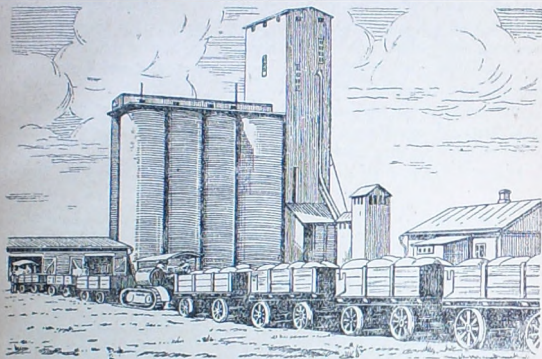
Шошым степь ужар посто гай шудо дене леведалтеш. Кенез мучашеш шудо кечеш кошкен оралга. Степыште пушенте ок кой, эгер серлаште да коремлаште гына лышташан пушенте тушка изишак коедат.

Шем рокан степылаште растенийлан ситыше йур-лум возеш. Югышкыла йур-лум вочмаш иземеш. Тыште степь кукшо лиш.

Кукшо степыште растений шагалрак: ужар шудо олмеш коклан-коклан сур арым-шудо ора vele кушкеш. Тыге почвышто шуйшо тургыж (перегной) шагал. Тудо шем тусан огыл, а каштановый але курен тусан. Кукшо лиймылан кора нине почва мланде пашалан шагал кучылталыт; тушко вудым искусственно колтен гына тужеч шурным налаш лиш.

Степылаште шуко тыгыде животный — шудо кычке да вож дене илыше грызун суслик ден сурок да мойын, адак пасусо вредитель насекомый-шамыч — саранча, кобылка — улыт.

Европышто да Северный Америкыште степынь кугурак ужа-шыже куралме да тужак шыдаг удалтеш. Азийыште гын, кугу

34 сүр. Кугу совхозысо кинде элеватор.

кумда верыштак плуг логалдыме степь аралалтын. Южный Америкын южный ужашыштыже ятыр степь уло. Тудо южный умеренный поясыште кия.

Задача-шамыч. 1. Картыште (30 сүр.) степь полосам муза; тудым полушарий картыште ончыктыза.

2. Степь полосан климатше ден чодра полосан климатше коклаште могай ойыртыш уло?

3. Степь полосаште почва, растений-шамыч да животный-шамыч могайрак улыт?

Пустыня.

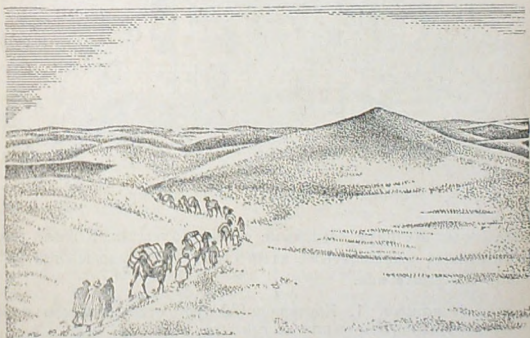
Йур пеш шуэн лийме верыште, мландын эн кукшо областьлаште пустыня лиеш. Тыште юж кукшо, кава пылдыме, ояр, кече пеш чот ырыкта, кечывалым пустыньыште пешак шокшо (60°-ыш шуэш). Но йудым мланде пеш чот йукша, южгынам кылмыктышат лиеш. Шокшо ден йуштын тыге вашталтмыже

дене кўшамыч пудырғылыт да тыгыде ошма пырче гай лийын шаланат. Мардеж тудым ик вер гыч вес верыш нангая да ошма орам — барханым ыштен шында.

Пустыньыште растений шагал. Тушто мландышке вожым келгын колтышо да лышташ олмеш шуркалыше иман тыгыде вондер-шамыч гына шуэракын пернат. Тиде шуркалыше растений пустыньыште илыше животныйың—верблюдын кочкишыжо. Верблюды икмыняр кече марке кочде-йүде чытен кертеш. Сандене пустыня гоч эртыме годым тиде животныйым нимогай вес животныйат алмаштен ок керт.

Пустыньыште памаш перна гын, але пустыньыште энгер йоген эрта гын, вүд воктен оазис лиеш. Тыште растеният шочеш, айдеMAT илаш шинчеш, шканже пасум ышта.

Мланде умбалне эн кугу да эн шокшо пустыня — тиде Север-

35 сүр. Пустыньысе бархан-шамыч лонгаште караван кая.

ный Африкысе Сахара. Азийын полуостровыштыжо—Аравийыштат, адак Австралийын көргö областьлаштыжат пустыня улыт. Тиде — шокшо поясын пустыня-шамыч улыт.

Моло пустыня-шамыч умеренный поясыште улыт. Туштат климат тыгаяк шокшо. Туге гынат, шокшо кенеж эртымеке йуштырак, але йуштыр телак толеш. Кумда пустыня умеренный поясыште—Центральный Азийыште уло. Тиде—Гоби. Советский Союзышто кумда пустыня-шамыч Средний Азийыште, Араль-

ский теғыз денрак улыт. Нунын лұмышт — Кара-Кум ден Кызыл-Кум.

Задача-шамыч. 1. Тиде главаште каласыме пустыня-шамычым картыште (30 сұр.) кычал муза; нуным полушарий картыште ончыктыза.

2. Сахара ден Гоби пустыня-шамыч могай климатан поясыште улыт?

3. Пустыньысе растений-шамычын могай ойыртышышт уло?

Подтропический область.

Тропик воктене кийше умеренный пояс ужашлаште йуштö теле огеш лий. Тиде верыште кушшо растений-шамыч эреак ужарге шогат.

36 сұр. Батуми гутлаште уло Кавказысе чайный плантация.

Тыште пушенге-шамычын лышташышт телыланат ок вел.

Подтропический область-шамыч Европын южный полуостровлаштыже, Крымын южный серже ден Кавказыште, юго-восточный Азийыште да Северный Америкын югыштыжо улыт.

Подтропический областьласе климат сад пашалан пеш келша. Тыште виноград да апельсин, лимон, персик, эн сай сорт олма ден груша пеш сайын шочыт. Тиде областьлаштак тыгай шергакан растений-шамычым шындат: чайым, хлопокым, рисым.

Задача-шамыч. 1. Картыште подтропический областын муза (30 сур.).

2. Подтропический областын климатше могайрак?

3. Подтропический областыште растений-шамыч могай улыт?

Тропический область.

Тропический поясыште почва йошкар түсан лиеш—тидым йошкар рок маныт. Тиде почвышто тургыж (перегной) шагал,

но шончал шуко. Йошкар рок кеч момат сайын шочыкта, тудын ойыртышыжо тыгай.

Ийдалык мучко шуко йур йурмо верыште, экватор дене, тропический чодран растений-шамычше пеш талын кушкыт. Тиде чодраште курымеш ужарге шогышо пушенге-шамыч (түрлө пальма да мойын) кушкыт. Нуно пеш кукшо улыт. Пушенге-шамыч йыр кужго лиян вондер пүтырналт кўза. Пушентылаште обезьяна-шамыч илат; тыштак йылгыжше йошкар да ужар пыстылан попугай-шамыч чонгештылт.

37 сур. Тропический чодра.

Тропический поясын вес верлаштыже, йуран жап ояр ийгече дене

вашталтмаште, тропический степь—саванн-шамыч улыт. Саванным айдеме кап кукшытан шудо леведеш. Тыште пушенге-шамыч иктын-иктын але изирак тушка дене веле кушкыт. Кукшо ийгече годым тудо кошка, пушенге лышташ йога, южо животный-шамыч телылан вочмо семын малаш возыт.

Саванилаште утларакше шудо кочшо животный-шамыч илат. Тыште кутӧ семын чумырген антилопа, ушкыж, корнан-корнан зебр-шамыч коштыт. Кукшӧ жираф кочкишым пушенге гычак налеш. Савани ден пустыньын границыштышт эн кугу кайык — страус да эн осал хищник лев-шамыч улыт. Савани ден чодра тӱрлаште слонат ила.

Тропический элын плантацийлаштышт шергакан кофейный, какао, чайный, хинный растенийым да адак каучуковый пушенге-шамычым шуко шынден куштат.

Задача-шамыч. 1. Тропический чодра ден савани-шамычым картыште (30 сӱр.) кычал муза. Тропический чодра тӱнян могай ужашыштыже кушкеш? Тиде областьлам полушарий картыште ончыктыза.

2. Тропический чодра ден мемнан чодра коклаште могай ойыртыш уло?

3. Тропический чодрасе климат ден саваннысе климат коклаште могай ойыртыш уло?

4. Тропический чодра ден саванныште могай животный-шамыч илат?

VIII. МЛАНДЕ ШАРЫШТЕ ИЛЫШЕ КАЛЫК (НАСЕЛЕНИЙ).

Калыкын кунар улмыжо да тудын плотностьшо.

Айдеме природым шкаланже келыштарен кучылт мошта. Тидым тудо природын законжым сайын тунемме да паша ыштыме орудийым кучылтмо дене шуктен шога.

Айдеме чумыр мланде шар мучко шарлен. Тудо шокшо элаштат, умеренный да полярный элаштат ила.

Озанлык, наука да техника виянгме семын, угыч поянлыкым почын, айдеме эре утларак природа ден пайдалана. Социализмын сегымыже ден СССР-ыште природын вийже ден пеш чот пайдаланаш тунгалме. Мланде коргысо поянлыкым тунеммет, вуд энергийым кучылтмет, у район-шамычым тунем пален налмет, северыштат мланде пашам ышташ тунгалмет, турло пашат,—тиде чылажат мемнан элыште пеш чот шарлен, кушкын шога. Теве мутлан, Кольский полуостровышто кугыжан власть годым кугыжан правительство пызырен илыме изи саами калык йушто да йосо природышто охотыш коштын, колым кучен да пучым ашнен пыкше илаш точенят, а шке элысе мланде корго поянлык нерген нуно нимомат пиичен огытыл. Советский ученый-шамыч полуостровысо курыклаште шуко апатит кийме верым муын улыт. Апатит гыч мланде уандыме шергакан фосфорный удобрений ышталтеш. Советский власть тиде апатит лукмо вереш социалистический олам ыштен. Тиде — Кировск. Тыште, у йон дене мланде пашам ышташ тунгалынт. Тыге кызыт тыште шурным удат да пакча саскамат шындат. Турло мероприятий ден саами калыкын озанлык да культуржат нолталтеш. Ожно тышке калык илаш толмаш уке ыле, кызыт тиде край шке декше илаш куснышо-шамычым кугунак шупшаш тунгалын.

Тыге ме ик у территорий почеш вес у территорийым калыклан илаш йоршыш савырен шогена. Эше ик примерым налын ончыктена. Северный Ледовитый океаныште улшо Новосибирский остров-шамыч, Врангель остров да Северная земля остров кугы-

жан жапыште айдеме йол пыштыдыме ыльыч. Северым сеген нал-шаш верч советский властын план почеш пашам ыштымыж ден, советский исследователь-шамычын да первой илаш куснышо-шамычын героизмышт ден кызйтсе жапыште тиде остров-шамыч калык-лан илаш йӱршыш савырнат. Северный Ледовитый океанын островлажым тыге тунемын шуктымаш—мемнан эллан да тыгак уло тӱнялан кугу пайдам конда. Тыге, калык шуко илыман умерен-ный широтасе кундемлаште ийгечым вашталтылше полярный эл-ласе климат тунемалтеш. Тиде островлаште станций-шамыч ышталтыныт, нуно ийын могай улмыжо, коштымжо нерген да тыгак северный тенгыз корнын тудо жаплан могай лиймыже нер-ген радио ден сведенийым пуэн шогат. Остров-шамыч пушной зверь да тенгыз зверь-шамыч ден поян улыт. Тушко илаш кус-нен мийше-шамыч пушной да тенгыз зверьым кучат.

Кызит мланде шарыште йӱршеш айдеме илыдыме кугу область-лан Антарктидын иян пустыньже да Гренландийын рӱдӱ ужашы-же шотлалтыт. Нуно пеш кугу ледник ий дене леведалтыныт.

Мланде шарын чумыр кукшо площадьше 149 миллион квад-ратный километрлан тӱр толеш, а айдеме илыман кукшо вер 136 миллион квадратный километр.

Мланде шарыште илыше калык тӱнян ужашла дене тыге ше-далтеш:

Азий	44 млн.	кв.	км,	1 130 миллион	ег.
Европа	10	»	»	500	»
Америка	43	»	»	250	»
Африка	30	»	»	150	»
Австралий ден Тихий океанысе остров-шамыч	9	»	»	10	»

Кушнӱ ончыктымо таблица гыч коеш: Азия ден Европышто эн шуко калык ила. Тидым теве мо ден умылтараш лиеш: Азий-ыште, сай природный условиян областьлаште, пеш шукерте ож-нак виянше озанлыкан шолдра государство-шамыч лийыныт.

Европышто гын, калык утларакшым XIX курымышто ешарал-таш тӱналын. Тунам капиталистический озанлык виягме ден шуко паша вий кӱлын.

Америкысе Соединенный Штат-шамычын озанлыкышт виян-мылан верч, Северный Америкын восточный ужашыштыже тыгак калык ятыр шуко чумырген.

Кеч могай элыште калык кунар илымым средний плотностым шотлен лукмо ден палат. Плотность тыге шотлен муалтеш: ку-

38 сур. Калыкыи плотностьшым ончыктышо туня карта.

нар улшо калык элын чыла квадратный километржылан шелал-теш. Тыге *ик квадратный километр* площадьлан калыкын средний плотностьшо лектеш.

Путынь мланде шарыште чыла кукшо верысе илыше калыкын средний плотностьшо *1 кв. км-лан 14,5* ег толеш. Калыкын пеш чўчыкдын илыме верыште, мутлан, Английын промышленный районлаштыже плотность *1 кв. км-лан 600* егыш шуэш. Калык шуэн илыме эллаште йбршеш вес шот. Мутлан, пустыньлаште, тундрышто *ик* илыше еглан *20 кв. км* наре толеш, а южо вереже эше угла перна.

Задача. Калык эн плотнан илыме область-шамычым картыште муза (38 сўр.). Тўнян могай ужашлаштыже але могай островлаште (восточный, северный, северо-западный, тыгак тўнян мола ужашлаштыже) нуно улыт?

Калыкын кушмыжо.

Шочшо-шамыч колышо деч угла лийме ден мланде ўмбалне илыше калык ий еда шукем толеш. Тиде кугеммаш, примерно, *1000* еглан *1* ег лиеш.

Посна эл-шамычын калыкышт кугеммаш да шагалеммашышт общественный ден политический условий могай улмым онча.

Тыге, фашист-шамыч гнет йымалне илымылан верч, Германийсе калыкын кушмыжо пеш чот иземян.

Кугыжан Российыште угнетатлыме калык-шамыч, эксплуатаций лиймылан, озанлык шаланымашлан да политически пызырналт илымашлан верч, кугемме олмеш шагалем толыныт.

Кызытсе жапыште гын, мемнан элыште ленинско-сталинский национальный политикым илышыш правильно пуртен шогымо дене шемер-шамычын материальный обеспеченность саям толеш, садлан калык писын кушкеш, национальный область ден республика-шамычыштат калык тугак чот кушкеш. Калык кушмо шотышто мемнан социалистический эл тўнян мола эллаже деч эн ончылно шога.

Примерлан, Африкыште капиталистический Бельгийын кидысе Конго энгер воктенсе колонийжым налаш гын, тушто илыше калык пеш чот эксплуатироватлыме верч, пытартыш пел курымышто жок пачаш наре иземян.

Айдеме раса-шамыч.

Мланде шарысе калык коклаште тужвал тус дене икмыняр расым ойырен шогат. Нунын кокла гыч эн шуко калык шотлалтшыже ошо, желтый (сар) да шем раса улыт.

Ош расыжлан шотлалтыт: руш, украинец, белорусс, поляк, немец, англичан, француз, итальянец, грек, индус, иранец, еврей, араб да молат; сар (желтый) расыш пурат: казах, якут, калмык, бурят, монгол, японец, китаец да молат; шем расыш пурат: негр да австралиец-шамыч.

39-ше сур. Ош расын представительже.

Эн шуко еган расылан ош раса шотлалтеш. Тиде расыш пурышо калык-шамыч мланде умбалне ылыше чумыр калык гыч пелыже нарелийыт. Ош раса калык-шамыч Европын шукрыак ужаыштыже, юго-западный Азийын да Северный Африкын шукрыак ужаыштыже илат. Америка ден Австралийыштат тыгак тунг шотышто Европа гыч куснышо-шамычын тукумышт (потомкышт) шарленыт. Желтый раса калык-шамыч Азийыште, Восточ-

ный Европышто да Тихий океанысе островлаште илат.

Шем раса Африкыште, Австралийыште да Австралий воктенсе остров-шамычыште ила. Тидын деч посна, шуко африканский негр-шамыч Америкыште илат. Тышке нуным кул дене торгайше (работорговец)-шамыч конденыт. Работорговец-шамыч нуным родинышт — Африка гыч силом поген налын, ош рабовладелец помещик-шамычлан нелэ пашам ыштыкташ ужалкаленыт.

Ошо ден шем раса коклаште, желтый ден ош раса коклаште шуко брак лиедыме ден мланде шарыште шуко варныше (смешанный) калык уло. Тиде калык-шамычын раш ойыртемалтше раса палышт (признакышт) уке.

Фашист-шамыч,— ош расан европеец-шамыч гына, а нунын кокла гыч кукшо культурлан лачак германец-шамыч гына способный улыт, манын ушандараш точат. Тиде пеш шакше (гнусный), айдемым айдемылан огыл шотлымо расовый «теорийышт» дене нуно капиталистический эллаште, утларакше колонийлаште улшо национальный да колониальный угнетенийым оправдатлаш точат.

Мемнан Союзысо шуко түрлө национальность-шамычын культураден озанлык шотышто пеш кугу сенгымашышт, фашист-шамычын тиде шакше (гнусный) «теорийын» чыла шоялыкшым, ондалчыкшым пешак раш доказатлат.

Совет элыште, чыла түрлө калык-шамычын общий вий ден классдыме коммунистический обществом строитлыме годым, калык-шамычын келшен, дружно илимым шалаташ, расовый але национальный враждам ылыжташ тӱчымаш, але мемнан элыште

40-ше сӱр. Желтый расын представительже.

41-ше сӱр. Шем расын представительже.

иктаж могай калыкым презиратлыме да нисший калыклан шотлымаш — чыла тиде классовый тушманын пашаже, тидым раш ужын шогыман. Тыгай враждажым шаркалымаш — эксплуататор-шамычлан шемер-шамычым шке кидышкышт поген налын озаланашышт, нуным эксплуатироватлашышт велӱ йӱнан. Тыге ышташ тӱчымаш мемнан социалистический элыште эн нелӱ преступлений шотеш каратлалтыт.

Мемнан Союзышто илише чыла калык-шамычын шке письменностьышт да школышт уло. Кызытсе жапыште нунын кокла гыч шукуштын шке высший учебный заведенийышт, научный учрежденийышт, шке театрышт да молат уло.

Задача. Тунян политический картыште ончыктыза: тунян могай ужашыштыже ошо, желтый да шем раса калык-шамыч илат.

IX. ТҮНЯН КЫЗЫТСЕ ГОСУДАРСТВЕН- НЫЙ ШЕЛАЛТМЫЖЕ.

Капиталистический эл-шамыч да нунын государствен- ный стройышт.

СССР деч посна чыла моло эл-шамычыште власть да чыла богатство (фабрика ден машина-шамыч да молат) але капиталист-шамыч тўшка кидыште улыт. Нуно шуко миллион шемер-шамычым эксплуатироватлат. Капиталистический эл-шамыч шке экономический да политический виянмышт дене икгай огытыл. Нунын кокла гыч техника ден производство шотышто чот виянше эл-шамычат улыт. Нуно шке кидыштышт капиталистический тўнян богатствыжым чыла гаяк кучен шогат. Тыгай эл-шамыч шотыш пурат: Америкысе Соединенный Штат-шамыч, Англия да Франция. Нунын декак фашистский эл-шамыч — Германия, Италия да Япония ушнен шогат. Тиде эллаште капиталист-шамычын пызырымышт путырак чыташ лийдыме нелэ.

Тиде эл-шамыч захватнический империалистический политикым кучен шогат.

Нуно тўнямбалнысе илыше калыкын пелыже дечат утла улшан — кугу колоний-шамычым виеш (наильно) поген налыныт, да ожно свободный улшо, но вийдыме эл-шамычымат шке кид йумагышт наледеныт.

Колоний-шамыч нине эл-шамычлан шулдан сырье налме мланде, промышленный сатум ужалме вер лийыт. Тиде колонийлаште империалистический эллесе капиталист-шамыч шке капиталышт дене пайдаланен пеш кугу доходым налыт.

Колонийласе шемер-шамычым тиде империалистический государстве капиталист-шамыч пеш чот эксплуатироватлат. Империалистический эл-шамыч пешак нелэ условий дене колонийласе калыкклан заем-шамычым пуат. Колонийлаште ыштен лукмо сырьем шулдо ак дене налын, шемер-шамычым пеш чот эксплуатироватлат. Тыге, колоний-шамычым толымо дене нуно поен шогат.

Колоний да зависимый элласе калык-шамычын кеч могай революционный выступленийыштым империалист-шамыч чаманыде зверьяла пызырен шогат: ял-шамычым пуत्यнек пытарат, лу тужем дене папашым да шемер кресаньыкым тюрьмашке шуат, каторгыш колтылыт.

Империалистический эллаште государственнй власть — капиталист класс кидыште. Но тиде властын формыжо тўрлў эллаште тўрлў шотан.

Южо государствылаште ожнысекак монархический строй коদেশ. Тыгай государствын главаже олмышто кугыжа (монарх) шога. Тиде монархын колымыжо деч вара власть тудын наследникше кидыш вонча. Государством управлятмыже годым, монарх капиталист ден помещик-шамычлан эгерта. Нунын йодмыштым, шонымыштым шуктен шога. Тўрлў государствесе монарх-шамыч икгай огыт лўмдалт. Мутлан, Англий ден Италийыште — король манылтеш, Афганистаныште — падишах, Японийыште — микадо да тулеч молат.

Южо государствылаште монархий пытаралтын. Тушто наследственный верховный власть уке. Тушто капиталист ден помещик-шамыч правительствын главажым — президентым сайлат. Президент помещик ден капиталист-шамычын интересыштым шуктен шоген элым вуйлата. Тыгай государство-шамычым республика манят. Мутлан, Францийыште, США-ште тыгай государственный строй.

Король-шамычат, президент-шамычат элыштышт министр да чиновник-шамыч армий полшымо дене управлятлат. Министр ден чиновник-шамыч массым шке кид йўмалнышт кучат.

Шуырак монархический да республиканский эллаште закон-шамычым парламент утвердитла. Парламент — сайлыме депутат-шамычын погынымашышт. Буржуазный элласе правительышт — капиталист ден помещик-шамыч — парламентыш выборомыштыме годым, кеч кунамат тушко шке представительыштым пуртат, шемер-массылан шке представительыштым пурташ лийдымын выборомыштырарат. Мландым, орудий ден производство-средствым, оксам, газетым шке кидыштышт кучымо дене, помещик да капиталист-шамыч парламентыш шкаланышт келшышенгым сайлат да шке ведышкышт савырат. Чиновник-шамычым поп-шамычым да армийым шке кидыште кучен, нуно чумыр эл-управленийым шканыштын пайдалан виктарат.

Могай государствыште шемер калыкланат парламентыш сайлымаш права пуалтеш гын, тыгайым демократический эл манят. Тыгай эл-шамычлан Франция, Испания да США шотлалтыт.

Тыгай капиталистический эл-шамычын конституцийыштышт всеобщий да төр сайлыме правам пуалтеш манме гынат, чынжым сайлыме законышто эн демократический манме эл-шамычынат шуко ограничений уло. Тиде ограничений-шамыч пашазе ден эн йорло кресаньык-шамычын сайлыме праваштым илышыш пурташ огыт пу.

СССР-ын Чрезвычайный VIII-ше Всесоюзный Совет съездеш ыштыме докладыштыже Сталин йолташ капиталистический элын конституцийышт нерген тыге оила:

«Нуно чыла граждан-шамычлан төр сайлыме права пумо нерген ойлат, но туштак нуным то оседлость, то образований уке ден, адак имущественный ценз уке ден сайлыме права шотышто ограничиватлат. Нуно чыла граждан-шамычын төр правашт нерген ойлат, туштак, — ўдрамашлан избирательный права ок пуалт але частично велз пуалтеш маныт. Умбака тугак, тылеч молат».

Южо капиталистический элын вуйлатыше (господствующий) классыштын, мутлан, Германийын да Италийын, у захватнический сарлан ямдылалташте парламентаризм ден буржуазный демократийын тошто йөн дене властым кучаш ўнарышт ынде ок сите. Нуно демократический стройым виеш вашталтен, открытый насильнический вуйлатыме йөн-шамычыш вончат. Капиталист ден помещик-шамычын шемер калыкым тыге виеш вуйлатымаштыже фашист-шамыч шогат; нуно насилый да мыскылмаш деч шкенжым защищатлыше шемер массым зверьла пызырат, калык-шамычым шужымашыш, йөршын йорлештыш шуктеныт, сарым ыштен калыкым пытарат.

Капиталистический эл-шамыч шке коклаштышт пеш чот кредалыт. Нуно тўням угыч пайлышаш верч у сарлан пеш чот ямдылалт шогат. Путыракше фашистский эл-шамыч сар ыштыме политикым шакшын да открыто шуктен шогат. Нуно кызыт вес калык-шамыч ваштареш кредалын, мемнан социалистический эл ўмбака керылташ ямдылалтыт.

ГЛАВНЫЙ ИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКИЙ ЭЛ-ШАМЫЧ.

Америкысе Соединенный Штат-шамыч (7,8 миллион кв. км).

Кызыт жапыште ик эн кугу империалистический государство вылан **Америкысе Соединенный Штат-шамыч** государство (кучыкын—США) лиеш.

США Северный Америкын покшел ужашыштыже верым налыт. Нунын территорийшт Атлантический океан деч Тихий океан марте шарлен возын. Аляска полуостроват (1,5 млн. кв. км) нунын кидыште улшылан шотлалтеш. Тиде элыште шурным сай шочыктышо мланде уло. Тўрлў ископаемыят — нефть, мланде шўй, кўртнў, вўргене да ший ден шўртнў шуко уло.

США-ште 125 миллион ег ила. Тўн шотышто тиде тышке куснышо европеец-шамыч да нунын тукумышт улыт. Нуно американский индеец-шамычым пустынь верлашке шўкен луктын пытармашкыракак шуктеныт. США-ште европеец да индеец-шамыч деч посна, шукужым югышто, 13 миллион ег наре негр-шамыч илат. Негр-шамычым ме пален налынна: нуно южный вел помещик-шамыч озанлыкыште кул шотышто пашам ышташ Африка гыч кондалтыныт. Капитализмлан умбакыже кул-шамычым паша вий шотышто кучылтмаш пайдале огыл лиймеке, XIX курымын кыдал жапыштыже нуным освободитленыт. Но негритянский калык кызыт мартенат угнетатлалтеш да тўрлў семын пызыралтеш.

США-ште промышленность моло эл-шамыч дечын утларак чот виянгын. Тўняште чумыр лукмаш гыч 40 процент шўй да 70 процент нефть США-лан толеш. Тушто 30 процент чугуна да 60 процент тўрлў машина-шамыч ямдылалтыт. Утларакше автомобиль ыштен лукмаш чот виянгын.

СССР шке ончыланже — техника ден экономика шотышто ончыл капиталистический эл-шамычым поктен шуын, нуным эртен каен ончык лекташ задачым шынден. Советский Союз сталинский пятилетка-шамычым талын шуктен шогымыжо ден ял озанлык машина да тракторым ыштен лукмаште США-ым ончылтен. Мемнан эл нуным моло шотыштат тыгак писын поктен шуэп.

США-ште ял озанлыкат чот виянгын. Нуно кукурузым, шўлым, хлопоком да тамакым налме шотышто тўняште первый верыште шогат. Ял озанлык продукт-шамычым нуно Европыш пеш кугун ужалат.

США-н озанлыкше мировой сар жапыште утларакшым талын виянгын. Тунам США-се капиталист-шамыч Франций ден Английым военный снаряжений дене снабжатлен шогеныт. Тидын дене нуно пеш кугу прибылым налыныт. Сар деч вара США чыла вес эл-шамыч деч эн поян лийыныт. США-се капиталист-шамыч тўнян чыла шўртнў запасше гыч пелыжым утлашке кидышкышт налыныт. Но пытартыш лу ий жапыште США-н озанлыкше нелэ кризисыш вереште. Тиде кризис тудын промышленностин чыла ужашыштым, ял озанлыкымат улык во-

машке шуктыш. Пашазе класс гыч пеш шуко пашадыме-шамыч лийыч, ял озанлыкат кугу разоренийыш вереште.

Моло эл-шамыч дене тагастарымаште США-ын колонийышт кугу огытыл. Но США-се капиталист-шамыч шке капиталыштым вес элашке (мутлан, Южный Америкысе государство-шамычыш) луктыт. Тушто фабрика ден заводым строят, кўртньо корным ыштылыт, тиде эллесе правительство-шамычлан заемым пуэдат. Тыге тиде эл-шамычым шке кид йымак налыт.

США-н государственный стройжо — буржуазно-демократический республика, столицыже — Вашингтон.

Эн кугу ола-шамыч — Нью-Йорк ден Чикаго.

Задача. Тунян политический картыште США-м да тудын тунг ола-шамычшым муза.

Англия (244 тўжем кв. км).

Англия (але Великобритания)—эн тошто капиталистический эл Тудо моло эл-шамыч деч ончыч промышленный развитий да колоний-шамычым поген налмаш корныш шогалын. Тыге тудо шкенжын кучымо территорийже деч 170 гана утла эртарен шогыш пеш кугу колоний-шамычым шке кидышкыже поген шуктен.

Ме шинчена: Англия Западный Европышто Британский островлаштыже верым налын шога. Тиде остров-шамыч гыч эн кугужо Великобритания манылтеш. Английын 46 миллионан калыкше гыч 35 миллионжо, але, кум чырык калыкше, олалаште ила. Кужу жапым тудо промышленный эл шотышто первый верым налын шоген. Туге гынат, ынде 40 ий наре, тудо утларак самырык капиталистический эл-шамыч дечын каменноугольный, металлургический да текстильный промышленностьюм технически оборудоватлымаш шотышто да тыгак промышленностьюшто производством шолдрагдымаш шотышто вараш кодаш тўнгалын.

Ял озанлык продуктым: киндым, шылым, уйым шкаланже ситышын Англия ыштен луктын ок керт, садлан ты продукт-шамычым вес элла гыч кондашыже верештеш.

Кугу колоний-шамыч Английлан промышленный сырьем да ял озанлык продуктым пуэн шогат. А Английже шкенжын промышленностьшо ыштен лукмо продуктын кугурак ужашыжым ужала. Тыге ужален пеш кугун прибылым налмылан кўра, шке капиталжым промышленный предприятий пашаш пышта.

Англия шке колоний-шамычше ден пырля Британский империйым образоватла. Империйым арален шогышаш верч, тудо куатле военный флотым строен да уло мланде шарыште важный

морской пункт-шамычым поген налын. Кызытсе жапыште Английын доминион манме шуко владений-шамычше ятыр самостоятельностью сенген налыныт. Нунын кокла гыч эн шолдраже: Канада — Северный Америкыште, Австралийский союз — Австралийыште. Англия деч йоршын ойырлышаш верч тудын воктенысе пошкудо островысо Ирландия доминион кучедалеш. Английын эн кугу Индия колонийыштыже национальный освобождений верч революционный кучедалмаш виян шога. Индийысе самырык пролетариат Индийым эрыкыш лукшаш верч кучедалмаштыже эре кугурак да кугурак значениян лияш тугалеш.

Англия — эн куатле империалистический держава-шамыч гыч иктыже. Шке властьюм тудо вооруженный вий дене да капитал денат кучен шога. Тиде капиталым тудо вараш кодшо да зависимый эллашке луктын шога. Английын государственный управленийже — парламентский монархий.

Английын столицыже — Лондон.

Тун промышленный ола-шамыч — Бирмингам, Манчестер.

Задача-шамыч. 1. Западный Европа картыште Английым да тудын эн главный олалам муза.

2. Тунян политический картыште Английын эн кугу колонийыштым муза.

Франция (551 тўжем кв. км).

Франция — эн виян капиталистический государство-шамыч гыч иктыже. Тудо европейский материкын западный ужашыштыже верым налеш. Францийыште 42 млн. ег ила. Тунямбал сарыште сенымыже дене Франция шке нелэ промышленностьшым кугун нолдалын: чойын ден сталь велымым, машиностроенийым, химический промышленностьым.

Францийыште ял озанлыкын значенийже кугу, но тудын техникиже шенгелан кодын. Францийын шке киндыже ок сите, сандене тудлан вес элла гыч налаш верештеш. Франция шке капиталжым вес государство-шамычлан заем шот дене пуа, садлан тудо тунян эн ик шолдра банкиржылан шотлалтеш.

Францийын колоний-шамычше Северный ден Центральный Африкыште да Индокитайыште улыт.

Францийын государственный управленийже — буржуазно-демократический республика. Шемер масса-шамыч иктыш ушнен, Францийыште сар да фашизм ваштареш кучедалше калык фронтым ыштеныт. Тиде кучедалмылан кбра, французский парламентыш калык фронтын представительышт сайлалтыныт.

Францийын столицыже — Париж.

Кугу-ола шамыч — Лион да Марсель.

Франция мемнан СССР ден нападений деч ваш-ваш аралалтме договорым ыштен. Нунын кокла гыч кеч кудыжо умбак иктаж могай кумышо государство нападенийым ышта гын, нуно ваш-ваш полшаш тўналыт.

Задача-шамыч. 1. Западный Европа картыште Францийым да тудын главный олаштым муза.

2. Тунын политический картыштыже Францийын главный колонийыштым муза.

Италия (310 тўжем кв. км).

Италия Европын югыштыжо верым налеш. Тудо материкыште По энгер воктенсе лап верым (неизменность) да тиде верым авырыше Альпийский курыклам, Аппенинский полуостровым адак тудын воктенысе остров-шамычым налеш.

Италийыште 43 миллион ег шотлалтеш. Империалистический сар деч вара Италия шке промышленностьшым чот виянгден. Утларакше сарлан ямдылалтме пашам ыштыше автомобильный, авиационный да моло промышленностьмат виянгден. Итальянский промышленность утларакше вес элла гыч кондымо сырье да топливо дене пашам ышта. Итальянский пашазылан пашадырым пеш шагал тўлят; сандене капиталист-шамыч пеш кугу прибылым налыт. Италийыште кугурак ужаш мландыже шолдра помещик кидыште. Италийыште мланде пашам ыштыше калык гыч пелыже — батрак-шамыч улыт; изи лаштык мландым кучышо кресаньык-шамыч пешак йорло улыт. Тиде элыште шуко виноград, маслина да южный фрукт-шамычым куштат. Италия — эн агрессивный империалистический государство-шамыч гыч иктыже. Италийыште королевский власть уло гынат, чынжым гын, элым фашист-шамыч вуйлатат. Шкеныштын освобождений верч кучедалше пашазе ден кресаньык-шамычын революционной движенийыштым фашист-шамыч зверь семен пызырал шогат. Тидын дене нуно шемер массым шужымашке да кучызо гай нужна илыш ден илымашке шуктеныт. Нуно чыла средствым вооружитлалтмылан кучылтыт. Фашист-шамыч Италийын Северный да Восточный Африкыште улшо колониальный владенийыштым кугемдаш тōчат. 1936 ийыште нуно африканский государство Абиссиния умбак нападенийым ыштен, тудым сеген, шке кидышкышт поген налыч. Фашист-шамыч тидын денат ышт чарне, Южный Европа ден Средиземный теңыз-

лан оза лияш шонен, нуно адак у сарлан ямдылалтыт. Нуно, Германия гаяк, Испанийсе гражданский сарыш нерыштым чыкышт да законный республиканский калык фронт правительство ваштареш восстанийым ыштыше мятежник-шамычлан вооруженный вий дене полшен шогат. Доброволец-шамыч манын шоя лум дене Испанийыш вончыктарыме итальянский да германский регулярный войска-шамыч кызытсе жапыште испанский мятежник-шамычын главный вийышт лийын шогат. Нуно шке самолетышт гыч тынысын илыше калыкым, Удрамаш ден йоча-шамычым пушtedат.

Италийын столицыже — Рим. Эн шолдра промышленный ола — Милан.

Задача. Туныя политический картыштыже Италийым, Рим ден Милан олам да итальянец-шамычын сарым ыштен налме Абиссинийым муза.

Германия (470 тўжем кв. км).

Германия Европын центральный ужашыжым налын, Северный ден Балтийский тенгыз-шамыч дек шуэш.

Империалистический сар деч оячыкак Германия пеш виян империалистический государство ыле. Мировой империалистический сарыште Германия сенгалтын ыле. Сар деч вара Германский шолдра буржуазий сарын чыла нелыжым пашазе класс ден крестьянство ўмбаке пыштен. Сар деч вара Германия моло империалистический эл-шамыч марте вияге, нунын ваштареш шогалаш, нунын соперникишт лияш тўнгале.

Германийыште калыкын чумыр чотшо 66 миллион ег шотлалтеш. Тудын кум ужаш гыч кок ужашыже олалаште ила. Германийын столицыже — Берлин, кугу олашт — Гамбург да Лейпциг.

Кызытсе жапыште Германийыште власть (1933 ий гыч) фашист-шамыч кидыште. Тиде фашистский партий шолдра капиталист ден помещик-шамычын интересыштым арален шога. Фашист-шамыч наука ден культура ваштареш вўр йоктарыме кучедалмашым талыштареныт, пашазе-шамычын революционный движенийыштым пеш чот пызырен шогат. Коммунистический партий, подпольйышто пашам ыштен, капитал да тудын слугашт фашист-шамыч ваштареш героически кучедалын шога.

Германия чыла озанлык пашажым у сарлан ямдылалтмаш корно ден виктара, эн первояк — СССР ваштареш кредалаш ямдылалтеш.

Кызытсе жапыште Германия испанский правительствын мятежник-шамыч ден кредалмашке лижын да мятежник-шамычлан

шинча орак войска, оружий, танк-шамыч ден да авиаций ден полшен шога. Тиде кредалмашке пурымыжо дене Германия Испанийым шкенжын хозяйственный да политический господство йымак налаш тырша. 1938 ийыште шошым Германия воктенсе Австрийым шке кидышкыже шупшын налын. 1938 ийыште шыжым Чехословакийын ятыр кугу ужашыжым английский да французский правительство-шамыч полшымо ден Германияш шупшын налын.

Задача. Западный Европын картыштыже Германияым да тудын главный ола-шамычшым муза.

Япония (382 тўжем кв. км).

Японийын территорийш (мландыш) Тихий океанысе ныл кугу островшо да ятыр тыгыде острова пурат.

Японийыште 69 миллион еҥ шотлалтеш. Шолдра промышленность ятыр вияҥме шотышто азиатский эл-шамыч гыч тудо икте гына лиеш. Моло эллаште шолдра промышленность вияҥын огыл. Японийыште промышленность утларакшым вес элла гыч кондымо топливо да сырьё ден пашам ышта.

Пашазе классым пенгыдын эксплуатироватлыме дене японский промышленник-шамыч вес эллase рыноклаште шке промышленностьышто лукмо товарым пеш шулдын ужален кертыт. Тидын дене нуно международный рынок гыч моло капиталистический эл-шамычын промышленный товарым шўкен луктыт.

Промышленник-шамычын японский пашазым эксплуатироватлымышт гаяк кресаньык-шамычат помещик кид йымалне эксплуатироватлалт илат. Японский ял-шамыч икте кодде шужен илат. Японийыште государственный управлений — парламентский монархий. Японийсе парламентын праваже пеш шагал. Японийын правительствеже, чынжым гын, японский военщинын политикижым шукта. Япония, пуйто, коммунизмын шарлымыже ваштареш кучедалаш манын, Германия дене союзым ыштен. Чынжым гын, тиде союз мемнан социалистический родина ваштареш кредалаш ыштыме.

Тихий океаныште озаланышаш верч, империалистический кредалмаште Япония утларак активно участвоватла. Япония шке кидышкыже Китайын северный провинцийжым — Маньчжурийым да Северный Китайын ужашыжым шупшын налын. 1937 ийыште кенгежым тудо Китайский республика умбак уэш кредалаш керылте. Тудо чумыр Китайым шке кидышкыже налаш тырша. Японский военщина СССР умбак нападенийым ышташ пеш

ямдылалтеш. Но мемнан Йошкар Армияна, СССР-ын мирный политикшын виян эгертышыже, мемнан социалистический отечество умбак нападенийым ыштен, иктаж могай ужашыжым налаш тӱчышӧ кеч могай тушманымат, йӧршеш шалаташ ямде.

1938 ийыште кегежым Дальний Востокушто Хасан ер воктенсе мемнан территориянам японский военщина шупшына налаш тӱчыш. Мемнан дальневосточный Йошкар Армияна японский наглый самурай-шамычым шалатыш.

Яповийын главный олаже — Токио.

Задача. Тунян политический картыште Японийым, тудын Токио столицыжым да колоний-шамычшым муза.

КАПИТАЛИСТИЧЕСКИЙ ТӰНЯН МОЛО ЭЛ-ШАМЫЧ.

Европышто икмыняр моло капиталистический элат уло.

Нунын кокла гыч шукуштыжо кугу империалистический эл-ласе деч промышленность шагал виянгын. Тыгай эллаште ял озанлык кугу значениян. Тиде эл-шамычын политический самостоятельностьюшт уло гынат, тиде жапыштак нуно главный империалистический кид йымалне улыт. Тыгай эл шотыш мемнан западный пошкудына-шамыч пурат: Финляндия, Эстония, Латвия, Польша да Румыния.

Мланде шарын пельже деч утлаже империалистический государство-шамычын эксплуатаций йымалне ила. Империалист кид йымалне пызырналт илыше эл-шамыч пеш шенгелан кодшо озанлыккан улыт. Нунын промышленностьшт шагал виянгын. Мланде — помещик-шамыч кидыште. Тиде эл-шамыч гыч иктышт империалистический эл-шамыч кидыште улыт, нуным колония манят. Тыгай колонийыш **Индия** пура. Вес эл-шамычат тыгак империалистический эл-шамычлан подчинятлалтыт. Нуно самостоятельно, шке эрык дене илшылан шотлалтыт гынат, но империалист-шамыч нунылан оза лийын шогат, нуным шке кидыштышт кучат, нунын мландыштышт озаланат. Тыгай эллам зависимый да полукolonий эл-шамыч манят. Тыгай полукolonий эл шотышко кызьтсе жапыште шке независимостьшо верч кучедал шогышо **Китай** пура.

Испания (503 тӱжем кв. км).

Капиталистический эл-шамыч коклаште Испанский республика поснак ойыртемалт шога. Кызьтсе жапыште тыште испанский шемер калык да тунямбал фашизм чот ваш кредалыт. Героичес-

кий испанский калык массын фашизм ваштареш кредалме пашаже, Сталин йолташын каласымыже почеш, «чыла передовой да прогрессивный айдеме тукумын общий пашаже лийын шога».

Испания Пиренейский полуостровышто верым налеш. Тыште 24 миллион еҥ ила. Икмыняр курым Испанский калык помещик ден поп-шамыч кид йымалне лийын. Сандене испанский шемер калык пеш йорлын ила. Империалистический сар деч вара испанский пашазе ден кресаньык-шамыч революционный кредалмашым тунгалыныт. 1931 ийыште нуно корольын властьюм сұмырен шуэн, корольым поктен колтен кертыв гынат, власть тугак помещик ден капиталист-шамыч кидешак кодын.

1934 ийыште северо-западный Испанийсе (Астурия) горняк-шамыч восстанийым тунгалын, Овиедо олам сенен налыныт. Туге гынат, нуно властьюм шке кидыштышт кучен коден кертыв огытыл.

1936 ийыште республиканский испанский парламентыш выборымыште годым антифашистский калык фронт сенен. Но пел ий гыч 1936 ийын июлышто фашист-шамыч контрреволюционный военный мятежом тарватышт. Тиде мятеж Испанийым шуко тылзылан вур йоктарыман граждан сарыш шуктыш. Испанский фашист-шамычлан, тиде мятежом ямдылыше да шке политический да озанлык влиянийыштым Испанийыште пентгыдемдышашлан, Германийсе да Италийсе фашистский правительство-шамыч огыт полшо ыле гын, мятеж шукертак сеналтеш ыле.

Нуно мятежник-шамычлан оружий дене, военный материал дене полшымо велэ огыл, но пуйто доброволец-шамыч шот дене шуко шке регулярный войскаштым колтылыт. Тыге, героический Испанийын калык фронтлан фашистский мятежник-шамычышт ваштареш велэ огыл, но чынжым гын, Испания умбак нападенийым ыштыше интервент-шамыч ваштареш—Италия ден Германия ваштареш кредал шогаш верештеш.

Испанийыште промышленность начар виянгын. Ял озанлыкат техника шотышто вараш кодшо. Испанийын столицыже—Мадрид.

Австрия (84 тўжем кв. км).

Австрия Центральный Европышто, Германий ден Италий коклаште верым налеш. Тудын калыкше 6,7 миллион еҥ. Тиде изи эл гынат, промышленность шотышто пеш чот виянгше. Кызыт Австрийым фашистский Германия шке кидышкыже шупшыналын.

Столица — Вена.

Чехословакия (140 тўж. кв. км).

Чехословакия Австрия деч северо-восток велыште верым налеш. Австрия деч посна, тудын моло государство денат общий границыже уло; тыге тудын общий границыже Германия да Польша ден уло.

Чехословакийыште чылаже 15 миллион ег наре шотлалтеш. Шуыракше чех да словак-шамыч лийыт. Германий граница воктене курыклаште немец-шамыч илат, а востогышто — украинец-шамыч.

Чехословакийын промышленностьшо да ял озанлыкше виян кушо улыт. Элын политический стройжо — буржуазно-демократический республика. Шыжым 1938 ийыште Англия да Франция правительство-шамыч Германийын да Италийын фашистский правительствышт ден предательский соглашенийым ыштеныт. Тидлан лийын Германия, Польша да Венгрия Чехословакийым толен, ятыр кугу территорийым, тушто илыше калыкшым да тыршыше, культурный калыкын ыштыме богатствыжым шупшын налыч.

Чехословакийын столицыж да главный олаже — Прага.

СССР-ын прибалтийский пошкудыжо-шамыч.

Финляндия (388 тўжем кв. км), Эстония (48 тўжем кв. км), Латвия (66 тўжем кв. км), Литва (56 тўжем кв. км).

СССР-ын северо-западный границыже дене ныл капиталистический эл — Финляндия, Эстония, Латвия да Латвия деч югышто Литва; Литва ден мемнан коклаште общий граница уке. Нунын калыкышт чылаже 9 миллион ег. Нуно утларакшым мланде паша ыштыше эл-шамыч улыт. Нунын кокла гыч промышленность шотышто утларак виянше эллан Финляндия шотлалтеш. Тудын ятырак кушо деревообделочный промышленностьшо уло. Чыла нине государство-шамыч, СССР-ыште Кугу Октябрьский социалистический революций лиймылан верч, кугыжан Россия состав гыч ойырлен, самостоятельный лийыныт. Политический устройство шотышт дене нуно буржуазный республика-шамыч улыт. Моло шке пошкудышт дене пактым (келшымашым) ыштыме семьянак, СССР нине эл-шамыч денат нападений ыштыдыме нерген пактым ыштен.

Финляндийын столицыже — Хельсинки.

Эстонийын столицыже — Таллин.

Латвийын столицыже — Рига.

Литван столицыже — Каунас.

Польша (388 тўжем кв. км).

СССР-ын границыже западыште Польша дек шуэш. Польшат империалистический сар деч вара лийын. Тышке кум государство гыч — Россия, Германия да посна ужашлалан шелалтше Австро-Венгрия гыч владений-шамыч ушненыт. Польшышто 34 миллион ег ила. Польский буржуазий ден помещик-шамыч украинский белорусский, литовский, еврейский да Польшысо немецкий калыкым ополычитлаш тыршен угнетатлат.

Поляк, украинец, белорусс калык-шамычын тўн ыштыме пашашт — мланде паша. Туге гынат, куралаш йөршö чыла мланде гыч пелыже утла помещик ден кулак-шамыч кидыште. Польшышто кресаньык-шамыч пешак чот йорлын илат да ий гыч ийыш эше утларак йорлештыт. Мланде паша тиде элыште йорлештше.

Польшышто ископаемый богатство уло гынат, промышленность йорлештын. Промышленный таварын акше пеш шерге, садлан йорлештше калык эн кўлешыжымат пеш шагал налеш.

Польский пан-шамыч СССР-лан враждебный улыт, нуно германский фашизмын приказчыкышт улыт. Германский фашизмже социалистический Союзым пешак ненавидитла.

Польшышто государственнй власть фашист-шамыч кидыште.

Польшын столицыже — Варшава.

Румыния (251 тўжем кв. км).

Юго-западыште СССР-ын границыже воктен Румыния лиеш. Тудын калыкше 16,2 миллион ег. Империалистический сар деч вара Румыния мемнан Бессарабийым поген налын. Румыния утларакше мланде пашам ыштыше эл. Тудын шемер кресаньык-шамычше помещик ден кулак-шамычын кид йымалне улыт. Промышленность гыч нефть лукмаш кугу значениян.

Румынийын главный олаже — Бухарест. Румыния — королевство.

Корольын властыше парламент дене ограничитлалтын.

Турция (772 тўжем кв. км).

Капитализмын средний шот дене виянгше эл-шамычыш Турция пура. Турецкий владений-шамыч Западный Азия ден Европышто улыт. Тудын кучымо мландышт Средиземный да Шем тенгызым ушен шогышо пролив-шамычыш энгертыше областыште улыт. Турцийын СССР ден общий границыже Закавказийын южный тўржб дене кая. Турцийыште 15 миллион ег ила.

Империалистический сар деч вара, сенгалтше Турция, сенгыше империалистический держава-шамычын власть кид йымак лийын. Туге гынат, тудо шке национальный независимость верч кредалаш тўнгалын. Тиде кредалмаште Турция шкенжым республиклан объявитлен да политический независимостьым сенген налын. Турция дене СССР коклаште пенгыде дружба. Турцийын промышленностьшо виянгмаште СССР тудлан полшен шога. Ял озанлык але тушто тўнг шотышто шога гынат, шке промышленность виянгдымаштыже Турция кызыте палынак ончык каен. Турецкий кресаньык-шамыч помещик ден кулак-шамыч кид йымалне улыт. Тушто чыла мланде гыч пелыже угла помещик ден кулак-шамыч кидыште. Турцийын столицыже — Анкара. Эн кугу ола — Стамбул. Тудо Босфор проливыште верым налеш.

Иран (1,6 миллион кв. км).

Иран — мемнан южно-азиатский пошкудына. Ирзнын калыкше 16 миллион ег. Иран озанлык шотышто шенгелан кодшо эл. Тыште чыла гаяк мланде помещик, духовенство да государство кидыште. Йорло кресаньык-арендатор-шамыч помещик кидыште улыт. Ираныште нефть лекше верла шуко уло. Тыште нефтьым английский капиталист-шамыч луктыт. Сандене Ираным политик шотышто Англия шке кид йымалныже кучымо элыш савыраш тырша. Шке независимостьым арален, калык-шамыч эрык верч шогышо СССР дене Иран келшен ила. Ираныште правленийже — калык представительство дене ограничитлыме монархий.

Иранын столицыже — Тегеран.

Афганистан (650 тўжем кв. км).

Мемнан южный азиатский покшудо-шамыч шотыш тыгак кырыкан Афганистан эл пура. Тушто 7 миллион ег наре, шуко племеналан шелалтше калык ила. Нуно шенгелан кодшо йон дене мланде пашам ыштат да вольыкым ашнат. Империалистический сар деч ончыч, тиде эл британский империализм власть

йымалне ыле. Империалистический сар деч вара афганец-шамыч шке независимостьшт верч кучедалаш тўғалынт. 1919 ийыште Афганистан ден Англия коклаште сар лийын. Тиде сар годым англичан-шамычлан Афганистанын независимостьшым признатлаш верештын. Тидын деч вара Афганистан СССР дене келшен илаш тўғале. Афганистанын столицыже — Кабул, Правленийже — монархический.

Монгольский (1,5 миллион кв. км), Тувинский (170 тўжем кв. км) народный республика-шамыч.

Народно-революционный Монгольский да Тувинский шемер калык-шамыч шке эрыкышт верч чот кредалын шогат.

Тиде кок республикшат СССР-ын южный азиатский граничыже воктен улыт. Нунын чумыр мландышт Европысо эн кугу государстве — Франция деч кум пачаш кугурак шотлалтеш. Нунын калыкше чылаже 926 тўжем ег. Тушто улшо калык чыла гаяк кочевой, вольыкым ашнен илат. Эртыше жапыште тиде эл-шамыч Китайын шенгелан кодшо колонийышт ылыч. Туге гынат, 1921 ийыште шке князьыштым поктен колтен, нуно шкеныштым независимый эллан объявитленыт. Кок республикиштыжат крепостной зависимость ден князь да монастырь-шамычлан тўрлб йозак тўлымым да повинностьют отменитлыме. Мландым чумыр калыкын собственностьют объявитлыме. Кызытсе жапыште тушто трудовой арат (кресаньык)-шамычын диктатура. СССР дене пеггыде кылым кучен шогымыштлан лийын нине кок республика мемнан Союзын полшымыжо почеш шке промышленностьыштым виягдат.

Мемнан социалистический Союзын полшымыжо дене, капитализмом эртен, капиталист деч посна виянгме корно дене каят.

Монгольский республикын столицыже — Улан-Батор.

Тувинский республикын столицыже — Кызыл.

Китай (10 миллион кв. км).

Китай Восточный Азийыште кия. Китайыште 475 миллион наре ег шотлалтеш. Тиде утларакше мланде пашам ыштыше эл. Мланде пашам ыштыме дене тушто 350 миллион ег наре ила. Китайыште тўг шурно — рис. Китаец-шамыч шукужым тудым кочкын илат. Китайыште мландын шукурак ужашыже помещик-шамыч кидыште. Кресаньык-шамыч шкеныштын пеш тыгыде участкылаште йбршешак пелэ шужен илат.

Китайын промышленностьшо начар виянгын. Промышленностьшо тунг шотышто вес элласе капиталист-шамыч кидыште. Империалист-шамычлан шке капиталыштым Китайысе промышленностьыш пыштыме ок сите. Нуно Китайын посна область-шамычшымат шке кидышкышт поген налын шогат. Тыге, Япония Маньчжурыйым поген налын, тушан Маньчжоу-Го государством ыштен, чынжым гын, тиде государство японец-шамычын власть йымалнак. Тыгак Северный Китайынат кугу ужашыжым кидышкыже налын. Японский военщина шкаланже чумыр Китайым подчинитлаш тырша. 1937 ийын кенжежым, тудо уэш Китайский республика ваштареш Китайыште захватнический сарым тунгалын. Китай мландым поген налаш точымаште тушто утларакше Япония, США да Англия ваш-ваш учашат.

Вес элласе капиталист-шамычын Китайыште тунг пунктлан Южный Китайысе кугу ола — **Шанхай** шотлалтеш. Шанхайыште промышленность пеш чот виянгын да китайский пашазе пеш шуко ила. Шанхай — Китайысе пашазе-шамычын революционный движенийыште эн кугу центрже.

Китай шуко провинцийлан шелалтеш. Провинций-шамычым посна губернатор вуйлатат. Нуно шке провинцийыштышт кугу властья улыт. Верласе власть деч посна, Китайский республикын адак центральный правительстват уло.

Китайыште кызытсе жапыште, японский нападений ваштареш кресталмаште, Китайым иктыш ушышаш верч да шке независимость верч кресталмаште, калык движений виян шарлен да чоткыдо единый армий кушкын, тудлан партизан-шамыч талын полшат. Китайский армий японский агрессор-шамыч ваштареш кресталеш, нунын армийыштым чот кыра.

Тиде революционно-освободительный движенийым вуйлатымаште Китайысе героический Коммунистический партийын рольжо эре кушкын толеш.

Индия (4,7 миллион кв. км).

Индостанский полуостровышто да тудын воктенысе Азия материкын ужашыште верым налше Индия — кугу английский колонийлан шотлалтеш.

Индийыште 353 миллион ег ила; кум чырык наре калыкше ял озанлык пашам ышта. Помещик-шамыч эксплуатироватлыме

шагал мландан кресаньык-шамыч пеш чот йорлын илат. Шурно шочдымо ийлаште шуко ег шужен кола.

Индийский промышленностьын кушмыжым шуко жап лумынак Англия кучен шоген, вийнаш эрыкым пуэн огыл. Тудо шке колонийже гыч тошто гаяк сырем лукташ да тушко шкенжын таваржым ужалышаш верч тыге ыштен. Туге гынат, империалистический сар жапыште верысе промышленность, утларакше текстильный промышленность, талын виягаш тўналын. Тудо тўг шотышто **Бомбей да Калькутта** олалаште вияг шога.

Индийыште национальный освобождений верч кредалмаш шарлен толеш.

Индийский пролетариат вуйлатен шогымо шемер масса-шамыч эше утларак да утларак революционно-освободительный движениыш ушнат.

Социалистический революций деч лўдын, индийский буржузий национально освободительный движенийым предатла да Английсе капиталист-шамыч дене политик шотышто келшен шога.

Индокитай полуостров.

Азийын кокымшо полуостровшо — **Индокитай** — Англий ден Францийын колонийышт.

Тиде полуостровын западный ден южный ужашыже Английын владенийлан шотлалтеш. Тудын эн южный мучаштыже, кугуак огыл островышто, английский владенийыште, важный порт **Сингапур** уло. Тиде Индийский ден Тихий океан кокласе тегыз корным аралыше Английын куатле военно-морской крепостьшо. Полуостровын восточный ужашыже Францийын кидыште. Полуостровын покшелныже Англия ден Франция кид йымалсе **Сиам** государство уло.

Индокитайысе шемер-шамычым помещик ден скупщик-шамыч угнетатлат. Тыште каучук, чай, кофе, сакыр, рис, тамак ыштен лукмаш кугун шарлен шога.

Австралийын, Африкын да Южный Америкын политический шелалтмышт.

Пытартышлан Австралийын, Африкын да Южный Америкын политический положенийышт нерген кўчыкын каласена.

Австралия материк Австралийский союзын мландыже, тудо Британский империйын владенийже (доминионжо) — политика

шотышто управленийым шке виктара. Империалистический сар-
деч вара, тудо шке озанлык шотыштыжо самостоятельностьюым
палынак пенгыдемден, тидлан верч кугурак политический самос-
тоятельностьюым налаш тырша.

Утларакше шем расан калык-шамыч илыме Африкын кумда
материкше, тۇрыс гаяк шолдра империалистический эл-шамычын
колонийышт улыт: Францийын, Английын да Италийын.

Франция чыла северо-западный Африкым поген налын (тыш-
те тудын тўг колонийже Алжир) да тыгак Западный ден Цент-
ральный Африкын ужашыжым шке кидыште куча. Английын
колоний-шамычше, Средиземный тенгыз гыч тўгалын, Африкын
южный мучашкыже шумеш Восточный ден Южный Африкым
кутышнек налыт. Нил энерын йогымыжо гутлаште Африкын се-
веро-востокушто кийше **Египет** государство уло. Тудо чынжым
Англия кид йымалне. Алжир ден Египет коклаште улшо Север-
ный Африкым (Ливия) Италия налын. Тыгак Восточный Африкы-
се сер дене удшо владений-шамычат тудын кидыштыжак улыт.
Ончыч ойлымо ыле: итальянский фашист-шамыч Абиссинийым
поген налыныт; тушто захватчик-шамыч ваштареш верысе калы-
кын партизанский кредалмашышт але чарнен огыл, кызытат шар-
лен шога.

Южный Америкысе государство-шамыч гыч утларакше шке
политический самостоятельностьюыштым йомдарен огытыл гынат,
нуно озанлык шотышто Англия ден Америкысе Соединенный
Штат-шамычлан подчинятлалтше улыт. Англия ден Америкысе
Соединенный Штат-шамычше Южно-Американский материкше
озаланыме верч шке коклаштышт кучедал шогат. Тыште энг ку-
гу государство-шамыч **Бразилия** ден **Аргентина** лийыт.

Задача-шамыч. 1. Кўшнѳ каласкалыме зависимый ден коло-
ниальный эл-шамычым да нунын столицыштым картыште муза.

2. Картыште СССР-ын чыла пошкудо эл-шамычшым муза.

Х. СССР-ын КҮЧЫК ОБЗОРЖО.

СССР-ын географический положенийже.

Европын восточный пел ужашыжым, Уральский курык гыч Тихий океан марте чыла Северный Азийым да Каспийский тенгыз гыч востогышкыла Средний Азийым СССР налын шога, Советский Союзын налме мланде площадьше — 21 миллион кв. км, але мланде шарысе калык илыман чыла кукушо. верын ик кудымшо ужашыже.

Северыште СССР Северный Ледовитый океанын серлашкыже шуэш. Тиде океанысе остров-шамыч гыч СССР-ыш пуршыжо тыгай улыт: **Новая Земля** — кок кугу остров, Новая Земля деч сеевро-западышкыла, мундур северыште, **Земля Франца-Иосифа** манме икмыняр остров кия. Новая Земля деч восток могырышто **Северная Земля** манме икмыняр остров тушка уло. Аэше умбаке востогышкыла — **Новосибирский** остров-шамыч да **Врангель** остров улыт.

Тиде остров-шамыч коклаште Северный Ледовитый океан сер воктенысе икмыняр тенгызым ышта: Союзын европейский ужаш сер-шамычше дене, Новая Земля деч западышкыла, **Баренцов** тенгыз уло. Тышке Атлантический океан гыч шокшо течений Гольфстрим йоген пура. Сандене шке южный ужашыштыже Баренцов тенгыз нигунамат кылмен ий дене ок петырналт. Тыште, Кольский полуостровын серыштыже, Союзын важный портшо — **Мурманск** уло.

Кольский полуостров деч югышкыла **Ош** тенгыз кия. Тышке Гольфстримын шокшо теченийже ок пуро, сандене тудо кужу теле мучкылан кылма. Ош тенгыз серыште, Северная Двина энгер агыште, **Архангельск** порт уло.

Новая Земля ден Северная Земля остров-шамыч коклаште **Карский** тенгыз уло. Тиде тенгыз кенгежымат коштыжо ий дене петырналтеш. Кажный ийын кенгежым торговый судна караван мемнан ледокол-шамыч полшымо дене Сибирьысе **Обь** ден **Енисей** энгер агышке Карский тенгыз гоч эртат. Енисей энгер сереш

советский власть ийлаште **Игарка** порт ышталтын. Тушко те-
нгызсе пароход-шамычат шуыт.

Северная Земля остров деч востокышкыла тенгыз эше угла-
рак ий дене леведалтын. Тыште пароход-шамычлан кошташышт
условийже эше нелырак. Атлантический океан гыч Тихий океа-
нынш Европа ден Азийын чыла северный серже мучко кугу йо-
сылыкым чытен да ий коклаште зимовкым ыштен гына южо пу-
тешественник гына эртен кертын. Советский власть жапыште
ты корно ден коштмаш вашталтын.

Северный Ледовитый океаным тунемын пален налаш пеш ку-
гу паша ышталтын, советский ледокол да тыгак ятыр тыгылай
пароход-шамычын Северный тенгыз корно дене героический по-
ходышт сибирский сер-шамыч дене ийын кошташ лиймым раш
ончыктен пуэныт. Кызытсе жапыште тиде северный сер-шамыч
воктен груз да пассажир-шамыч дене пароход-шамыч воштак
ийын коштыт.

Западный могыр гыч Советский Союз Балтийский тенгызын
Финский залив серышкыже мия. Тушто, Нева энгер ангыште,
Ленинград верым налеш. Ленинград гыч Западный Европысо эл-
шамычыш эн лишыл тенгыз корно. Но Финский залив тельм кыл-
ма да тидын дене Ленинградысе портын пашажым 2—3 тылзы-
лан чарен шогалта.

Союзын южный европейский ужаш могырыштыжо **Шем** тенгыз
уло. Тудын северный ден восточный серже-шамыч Советский
Союзын кидыштыже улыт. Крым полуостров **Азовский** тенгызым
Шем тенгыз деч ойыра. **Шем** тенгыз гычат, Финский залив гыч
коштво семынак, Западный Европыш кошташ лиеш. Тыште икмы-
няр важный портовый ола уло: Кавказ серыште — **Новороссийск**
ден **Батуми**, **Шем** тенгызын северный серыштыже — **Одесса**, Крым
полуостровышто эн сай порт — **Севастополь**.

СССР-ын восточный тенгыз границыже Тихий океанын кум
тенгыз дене лиеш. Север велыште **Берингов** тенгыз кия. **Камчат-**
ка полуостров тудын дечын **Охотский** тенгызым ойыра. Тиде
кок тенгыз тельлан кумдан кылмат, йушты тенгыз-шамыч улыт.
Охотский тенгызын южный могыржо гыч **Сахалин** остров шуй-
нен кия. Тудын север велысе педыже Советский Союз кидыште,
южный велысе пелыже — Японийын кидыште. **Сахалин** деч
югышкыла шокшо Японский тенгыз кия. Японский тенгыз серыште
— **Владивосток** порт уло.

Тыште ончыктымо тенгыз граница деч посна, СССР-ын кугу
сухопутный границыже уло. Запadyште Союзын границыже ик-

мыняр государство граница ден кая. Северный Ледовитый океан ден Финский залив коклаште СССР Финляндия ден граничитла; Финский залив гыч югышкыла кок прибалтийский эл ден — Эстония да Латвия ден, нунын почеш — Польша ден, эше югышкыла Шем тенгызышке шумешке — Румыния ден.

Западный граница Союзлан кугу значения. Тудын гоч ме Западный Европысо эл-шамыч дене торгаена. Мыланна границым путырак сайын аралыман. Вет у мировой сарым ылыжташ шонышо Западный Европысо фашистский эл-шамычше тышечын мемнан умбак нападенийым ыштен керттат.

Закавказийыште, Каспийский ден Шем тенгыз коклаште Советский Союзын границыже Турция да Иран граница ден ушнен шога. Иранский граница Каспийский тенгыз деч востогышкылат шуйна. Тудын почеш умбаке востогышкыла Афганистан, Китай, Тувинский ден Монгольский народный республика-шамыч улыт. Тиде граница-шамычыште ме шке пошкудына-шамыч дене утларак келшен илена. Чыла кугу капиталистический эл-шамычын тиде эл-шамычым подчинитлен да нуным шке колонийышкышт савыраш тыршымышт годым, лачак ик Советский Союз гына чыныже денак нунын самостоятельностьыштым признаватла.

Дальний Востогышто СССР-ын границыже Маньчжурый граница дене ушнен шога. Тиде Маньчжурыйым шукерте огыл Япония шке кидышкыже поген налын да тудым шке колонийышкыже савырен. СССР Корей ден граничитла. Тиде Корея тугак Японийын колонийже. Маньчжурый ден Северный Китайын ужагыжым поген налын, японский военщина, Советский Союз умбак нападенийым ышташ ямдылалтеш. Восточный границым мыланна пеш чот арален шогыман.

Задача-шамыч. 1. Архангельск гыч Игаркыш да тыгак Владивостогыш кайме тенгыз корным СССР картыште ончыктыза.

2. Полушарий картыште Ленинград гыч Одессыш кайме тенгыз корным ончыктыза.

3. Полушарий картыште Батуми гыч Владивостогыш кайме тенгыз корным ончыктыза.

4. СССР картыште Советский Союзын сухопутный границыжым ончыктыза да мемнан эл дене ушнен шогышо границан государство-шамычым лумден каласыза.

СССР мланде умбалын ышталтмыже.

СССР мланде умбалын кугурак ужагыже лап веран (низменность). Союзын Европейский ужагыштыже лап верже кугу

пространством налеш, тудо Западный Сибирьым тۇрыснекак да Средний Азийын кугурак ужалшыжым налеш. Мемнан элыште лап верла ден тагастармаште кукшака верла (возвышенность) шуко огытыл. Южный граница мучко курык рудё-шамыч¹ шуйнен каят.

СССР-ын чыла гаяк Европейский ужалшыжым Восточно-Европейский тёр вер (равнина) налын. Лап вер кокла гыч верын-верын лапкатарак кукшака-шамыч нёлталалтыт: Москва деч западышкыла север гыч югыш **Средне-Русский** кукшака шуйнен кия. Тыжеч востогышкыла да тыгак западышкыла Союзын Европейский ужалшыште кугу эгер-шамыч йогат. Тудын деч востогыш, Волга эгерын пурла серже мучко, **Приволжский** кукшака шуйна. Куйбышев ола дене тудо кадырым ышта, тыште тудо кукшö тура сер лиеш, **Жигули** маналтеш. Восточно-Европейский лап вер востогышто север гыч югыш шуйнышо **Уральский** курык хребет дене авыралтеш. Урал—ожнысо, пеш шаланыше курыкла, нуно кукшö огытыл, южо вере гына курык вуйышт 1,5 км деч изиш кукшырак улыт.

Урал гыч востогышкыла **Западно-Сибирский** низменность — кумда да тёр лапката вер кия. Енисей эгер деч востогышкыла **Средне-Сибирский** кукшака уло, тудо тёрлö верлаштыже курык рудö дене ойыралтын.

Союзын **Средне-Азиатский** ужаш мланде умбалжат лап веран. Аральский тегыз йыр кумда **Туранский** низменность шарлен кия.

Союзын юг велышкыжат курык рудё-шамыч нёлталалт шогат. Европейский ужалшыште, Крымский полуостровын южный серыштыже, кукшак огыл Крымский курык-шамыч шуйнат. Нуно север велым изи тайыл семын нёлталалтыт да юг велышке, Крымын южный сер декеже тура пырдыж гай волат.

Каспийский ден Шем тегызла коклаште кукшö **Кавказский** курык-шамыч улыт. Нунын курык рудышт (хребетышт) шулдымо лум дене леведалтыныт. Курык умбач ледник-шамыч (ий пасула) улыкö нушкын волат. Кавказын курык вуйжо² — Эльбрус 5,5 километр дечат кукшö нёлталалтын, да Казбек курыкат тудын деч изишлан гына лапкарак (улышрак). Афганистан да Китай эл-шамыч дене Союзын границыштыже, Туранский лап верын тۇрыштыжö, кукшö да кұзаш нелылан шотлалтше курыкан эл —

¹ Курык рудö — горный хребет.

² Курык вуй — вершина горы.

Памир уло. Тыште СССР-ын эн кукшӧ курык-шамыч—Пик Ленина ден Пик Сталина нӧлталалтыт. Тиде курык-шамыч 7 километр дечат кукшырак улыт.

Памир деч север велышке, запад гыч востокышла, Тянь-Шаньын кукшӧ курык хребетышт шуйнен каят.

Западно-Сибирский лап верын южный тӱрыштыжӧ, Монгольский народный республикын границыштыже, Алтайский курык-шамыч улыт. Тиде курык-шамыч ятыр кукшӧ лийыт, нунын курык вуйышт гыч шукышт нигунам шулыдымо лум дене ле-ведалтыныт.

Задача-шамыч. СССР-ын физический картыштыже тиде раз-делиште чыла лӱмдымӧ лап верлам (низменность), кукшакам (возвышенность) да курык-шамычым ончыктыза.

СССР-ын ископаемый богатство-шамыч.

СССР-ын кумда верыштыже мланде кӧргыштӧ тӱрлӧ-тӱрлӧ богатство уло. Союзын социалистический озанлыкыштыже нуным кумдан използovatлат. Кугыжан Российыште тиде богатствын кугурак ужашыже йӧршеш кучылталтын огыл да шинченат огытыл улмаш. Лачак советский строй гына тиде кугу богат-ством почын. Советский исследователь-шамычын паша ышты-мышт дене Союзын у, кугу богатство-шамычым мумо, пален налме. Туге гынат, эше кумда верыште кызыт мартенат исследо-ваний тичмашынак ышталтын огыл. Тиде природный богатство-шамычым кучылтын, капиталистический элам поктен шуын да ончылтен каен. СССР шке озанлыкшын чыла ужашыжымат ушане-нак виягда.

Куртньӧ руда запас дене СССР тӱняште первый верым налеш. Тудын залежыше тӱрлӧ верлаште улыт: Украиньште—Кривой Рогышто, Крымын восточный ужашыште—Керчьыште да Урал курыклан шуко верлаштыже (Средний Уралысе Благо-дать курыкышто, Южный Уралысе Магнитный курыкышто, ты-шеч эше югыштыла Урал энгер дене Халилово курыкышто). Тидын деч посна, советский исследований—Союзын европейский ужашысе центрыште, Курск деч востокышкыла, куртньӧ рудан пеш кугу запасшым муын. Тиде запас тӱнясе чыла кодшо куртньӧ запас наре лиш.

Тугак шуко моло вереат куртньӧ рудам мумо. 1932 ийыште рудан кугун кийме вержым Кольский полуостровын северный ужашыштыже мумо.

Пытартыш ийлаште советский открытий-шамыч тыгак мемнан вургене руда запасымат пеш чот кугемденит. Ожно вургене руда дене эн поян районлан Урал шотлалтын. Кызыт вургене рудан тылечат кугу запасшым Казахский ССР-ыште мумо. Тыште, Балхаш ерын северо-западный серыштыже, пеш шуко вургене рудан верым мумо. Кавказыштат вургене руда уло. Алтайский курыкын отрог-шамычыштыжат свинец да цинк рудан кийме верже уло. Союзын түрлө ужашлаштыже алюминий рудан кийме вержым муалтын.

Чыла нине богатство эллан күлеш металл-шамычым лукмашын негызше лиеш. Нуным ме ожно эре вес элла гыч конден шогена ыле.

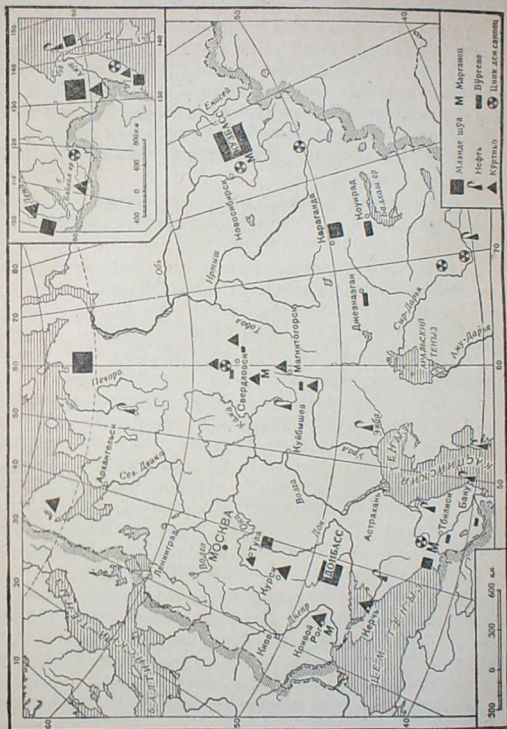
Уралыште да Сибирьыште шөртнят уло. Тудым ме шөртным кучышо ошмам мушмо дене да шөртнян кў порода-шамычым шалатен луктын шогена. Уралыште шуко шергакан вес металл — платина лукталтеш. Тудо шөртнө дечат шергын аклалтеш. Совет эл тўнямбал рынокыш платиным шкет гаяк луктын шога.

Советский Союз түрлө топливо шотыштат поян. СССР чыла вес государство-шамыч деч нефть шотыштат поянрак. Нефтьын тўн шочмо верже Кавказыште, Каспийский тенгыз дене, Баку ола воктене да Кавказский курык-шамыч деч северышкыла — Грозный ола лишне. Пытартыш ийлаште, нефтьым моло районлаштат кычал муын, ты богатствым кугемдыме. Нефтьым Уральский курыкын западный велышкыла улшо тайылын түрлө верлаштыже шуко мумо. Нефтьлан поян верым Каспийский тенгызыш йоген пурышо Эмба энгер бассейныште, Печорын приток-шамычыште, Сахалиныште да моло вереат муалтын.

Мланде шуй запас шотыштат Союз тўнян ик первой верыштыже шога. Эн шукужо Донецкий каменноугольный (Донбасс) бассейныште шуйым лукталтеш. Тиде вер, Азовский тенгыз деч северышкыла, Донец энгерын пурла серже дене лиеш. Кузнецкий каменноугольный (Кузбасс) бассейн Донбасс дечын икмыняр гая поянрак. Тудо Сибирьыште, Алтай курыклан северысе ужашлаштыже, верым налеш.

Казахский ССР-ын северный ужашыштыже улшо — Караганда шуй шочмо верат пешак күлешан. Тыгак Сибирьын восточный ужашыштыже, Сибирьын северыштыже, Печорышто да моло вереат шукә шуй улмо верым пален налме.

Подмосковный бассейныште улшо курен тўсан шуй кийме верат изи огыл значениян. Курен тўсан шуй качество шотшо

42 сур. СССР-ын ископаемый богатыштыг кушто ултым ончыктышо карта.

дене донецкий шуй дечын улнõ шогa гынат, но тыгак тудо химический промышленностьшты сырьe олмеш кая.

Пеш кугу торф запас куплаште кият. Советский Союзын чыла чодра полосаште тўрлõ верлаште пеш кугу торф запас уло.

Союзын ятыр верлаштыже мумо түрлө ископаемый шōнчал-шамычат озанлыкыште пеш күлешан улыт. Кольский полуостровышто, **Хибинский** курыклаште, кугу запас апатитым — ужаргырак түсан кұым мумо. Тудын составышкыже фосфор пура. Химический заводлаште апатит гыч пасум уягдаш фосфорный удобренийым ыштен луктыт. Тиде удобрениймак Союзын түрлө ужашлаштыже луктын шогымо фосфорит-шамыч гыч ыштат.

Березники ола дене, Кама энгерыште, пеш кугу запас калийный шōнчал-шамычым мумо. Тиде запас дене чыла государство-шамыч коклаште СССР первый верым налеш. Тиде шōнчал денат советский пасулан удобренийым ыштат.

Химический промышленность шолтымo (кочмо) шōнчалым түрлө продуктлан перерабатыватла. Шōнчалым Донбассыште да моло вереат кұ шōнчалым залежь гыч лукталтеш. Тыгак шōнчалан ер гычат пундашке волен шичше шōнчалым луктыт. Тыге, вуд йымак волен шичшан шōнчалан ер-шамычлан Волгын ұлыл мучаш воктен улшо **Эдътон** ден **Баскунчак** ерла шотлалтыт.

Глауберовый манме вес составан шōнчал химический промышленностьлан эн күлешан сырье лийын шога. Тудо вуд пундашке шинчеш да Каспийский тенгызын восточный могырыштыжо, **Кара-Богаз-Гол** заливеш, толкын (вал) ден серышке луктын кудалталтеш.

Тыгай улыт совет мландын көргыштыжō түрлө богатство-шамыч.

Задача. СССР картыште нефтын, шуйын, куртньō ден вургене рудан тўг кийме верыштым ончыктыза.

СССР-ын ер-шамычше.

Союзын түрлө ужашлаштыже шолдра (кугу) ер-шамыч улыт. Шуко ерже северо-западный велыште лийыт; ме ынде палена: нунын кокла гыч эн кугужо **Ладожский** ден **Онежский** улыт.

Восточный Сибирьыште келге **Байкал** ер кия; Средне-Азиатский ужашыште шōнчалан пеш кугу **Каспийский** ден **Аральский** ер — тенгыз-шамыч да шōнчаланрак кугу **Балхаш** ер улыт.

Задача. СССР картыште тиде разделиште каласыме ер-шамычым ончыктыза.

СССР-ын энгер-шамычше.

Советский Союзын кумда төр верыштыже шолдра энгер-шамыч йогат. Нуно спокойно да олян йогат. Телым нуно икмыняр тылзылан кылмен ий дене леведалтыт. Шошым, лум шулымеке, вуд ден темыт да сер гыч лектын кумдан шарлат. Шошо вуд жапыште Волга энгерын лопкытшо 10—15 километрышкат шуэш. Но шошым ташлыше лум вуд пучымеке, энгер-шамыч куашемыт. Эн кугу энгерлаштат кенгежым, куаш вер (перекат) лийын, судна-шамычлан кошташ мешаят. Северный Ледовитый океныш лопка, тичмаш вудаң тыгай энгер-шамыч йоген пурат: Союзын Европейский ужашыштыже — Северный Двина ден Печора; Сибирьыште — Обь энгер Иртыш притокшо ден, Енисей да Лена. Азовский ден Шем тенгыз-шамычыш Днепр ден Дон йоген пурат. Каспийский тенгызыш — Европысо эн кугу Волга (Юл) энгер Ока да Кама притокшо дене да тыгак Волга деч востогышто Урал энгер йоген пурат.

Кавказысе да Средний Азийысе энгер-шамыч луман кукшо курык умбач йоген волат. Курыкла гыч нуно мугырен, шунгалтын да пеш писын, орышыла коремла дене йоген эртат, курыкла гыч төр верыш лектын эркын йогат, куаш вереш ошмам, шуным кышкен, остров-шамычым ыштат. Кавказский курыкла гыч Кубань энгер — Азовский тенгызыш, Терек энгер — Каспийский тенгызыш йоген волат. Аральский тенгызыш Тянь-Шань да Памир курыкла гыч Сыр-Дарья ден Аму-Дарья энгер-шамыч йоген волат. Охотский тенгызыш лопка, шуко вудан Амур энгер йоген пура. Тиде энгер Советский Союз да Маньчжурый кокласе граница дене йоген эрта.

Ер ден энгер-шамыч шулдан коштмо корно лиймышт дене кугу значениян улыт. Кушто күртньо корно уке гын, тушто кызыт мартенат энгер-шамыч тунг коштмо корно лийын шогат. Ик энгерым вес энгер дене каналым ыштен ушымаште энгерын значенийже эше кугемеш. Тыге Волга энгер Мариинский вуд система гоч Балтийский тенгызыш йоген пурышо энгер-шамыч дене ушалтын. Тиде корныжо Волга гыч тудын Шексна приток дене Белый ер гоч, изи энгерла да нуным ушен шогышо канал дене Онежский ер марте кая. Тышечын тиде корно Свирь энгер дене Ладожский ерыш да Нева энгер дене Финский заливыш лектеш. Мардеж чучкыдын лийме дене ерла толкынан улыт, садлан энгерысе судна-шамычлан кошташ лудмашан; тидлан верч Онежский ден Ладожский ер-шамычын южный серлаже воктен обводный

манме канал-шамыч ышталтыныт. 1933 ийыште Сталин лумеш Беломорско-Балтийский каналым ыштыме дене пеш кугу паша шукталтын. Тиде канал Ош тенгыз гыч Онежский ерыш да умбаке Финский заливыш корно лийын шога. 1937 ийыште Волга гыч Москва-энерыш канал ыштен шукталтын. Москва-Волга канал туняште ик эн кугу сооружений. Каналын кужутшо 128 километр. Тудо эн кучык корно лийын Советский Союзын столицыжым Волга энгер дене уша. Тидын деч посна, канал дене Москва-энерыш Волга энгер вудын ужашыже толеш, Москва-энгер суднашамычлан кошташ келшыше лийын. Тиде жапыштак Москва-Волга канал Москва олалан кӱлеш наре вудым пуэн ситара: вет Москва-энгер Союзын кушкын шогышо столицыжлан ситыше наре вудым пуэн ок керт ыле.

Кызыт Волга-Дон каналын проектше ыштыме. Тиде канал Волга дене эртыше груз-шамычлан тенгызыш лекташ корным пуа.

Йогышо энгерын вийже электростанцийын пашажлан кучылталтеш. Тиде годым вудын вийже топливым вашталта, тудо ош шуй маналтеш. Электростанций ышташ курыкласе талын йогышо энгер-шамыч утларак йӱнан улыт. Сандене ош шуй дене утларакше южный курыкан окраин-шамыч—Кавказ, Средний Азия, Сибирьын южный ужашыже поян улыт. Но тӱр верысе энгер-шамычат ош шуйым пуэн кертат. Теве Днепр энгерыште Европышто эн кугу Днепроовский электростанций пашам ышта. Тыгак Волга энгерыште кум электростанцийым ышташ тунгалатеш.

Задача-шамыч. 1. СССР-ын физический картыштыже шолдра энгер-шамычым ончыктыза.

2. Волга энгерым вес энгерла дене ушен шогышо канал-шамычым ончыктыза.

СССР-ын климатше ден растительный пояс-шамычше.

СССР шке северный окраин-шамычше ден полярный круг деч северный могырыш лектеш да йуштӧ поясыште кия. СССР-ын чыла моло верлаже умыр (умеренный) поясыште лиеш.

СССР Атлантический океан деч тораште кия да Тихий океан дечат курык рӱдӧ дене авыралтын. Лачак Северный Ледовитый океанын влиянийже гына Советский Союзын пространствыже мучко мундыркӧ югыш пурен кертеш. Сандене СССР терририйын кугурак ужашыштыже климат континентальный: тыгай климат годым теле йуштӧ, кенжеж шокшо да осадке-ша-

мыч шагал лийыт. Но климат чыла вере икгай континентальный огул. Запadyште гын, Атлантический океанын влиянийже палемдалт шога: тыште йур утларак лиеш, теле левырак да кенгеж юалгырак. Востокушкыла кунар умбак кае, климат тунар кукушырак, теле тунар йуштырак да кенгеж шокшырак. Аральский тенгыз воктенсе средне-азиатский ужашыште Союзын климатше путырак кукушо.

СССР-ын эн йушто верже да тыгак чыла северный полушарийланат эн йушто верже Сибирьын северо-востокуштыжо: тыште, Якутский республикуште, Верхоянский ола гутлаште йушто 70°-ыш шумеш лиеш. Тунам южышто чыла кылма, термометрыште ртутьат кылма, иле пушенгат вошт кылма да куртньо гай пегтыде лиеш. Шулым годым пар южеш иян име гай лийын кылма.

Союзын южный ужашлаштыже север вел гыч курык дене авыралтше Крымын южный серже ден Кавказын Шем тенгыз серла воктенже подтропический климат. Тушто телым йушто огешат лий, а кенгеж пеш шокшо.

Климатлан кобра, Союзышто растений-шамычат турло улыт.

Северный Ледовитый океанысе остров-шамычат Советский Союзын улыт. Ты островлаште климат пеш йушто. Нунын кокла гыч шукуштын умбалашт утларакше ий дене леведалтын.

Кугыжан жапыште нунын гыч шукуракше айдеме йол пыштыдыме ылыч. Но Северым тунем налшаш верч, советский властын план почеш пашам ыштен шогымыжо дене, советский исследователь-шамычын героизмышт дене, кызыт тиде островлаште калык ила. Шуко полярный островлаште научный станций-шамычым ыштыме. Нуно кече еда ийгече ден ийын могай улмо шотшым наблюдатлен, шке наблюденийыштым радио дене увертарен шогат. Тиде станций-шамычын паша ыштымыштлан верч, Советский Союз пытармыш ийлаште, Советский Союзын серлаже воктен мучко Ледовитый океан дене, пароход-шамычлан кошмо корным йонештарен моштен. 1932 ийыште «Сибиряков» луман советский ледокол Архангельск гыч Берингов пролив марте ты корно дене эн первой вошт эртен. Пытармыш ийлаште тенгыз дене кошташ тиде корным йоршешак сеген налме. Северный тенгыз корно мемнан азиатский Север ден Дальний Востокум СССР-ын центрже дене пегыдын ушен шога.

Северный Ледовитый океанын сер-шамычше кутышеш, Союзын европейский ден азиатский ужашлаштыже тундра-шамыч полоса шуйнен кая. Кугыжан Россияшты тундра — шагал шот-

лалтшан да шенгелан кодшо калык-шамычын илыме верышт ыле. Купеч ден кугыжан чиновник-шамыч аракам йуктылын да тўрлын ондалкален нуным эксплуатироватленыт да толеныт. Тиде калык-шамыч пўчō ашнымаш, охотыш коштмаш да кол кучы-маш дене пыкше гына шкеныштым пукшен-йўктен кертеныт.

СССР-ште тундра у илыш дене илаш тўнгале. Верысе калык, советский властын тыршен, полшен шогымыжо дене, пўчō ашныме колхозлам организоватлен зажиточный лийыт. Шолдра колхозный пўчō кўтў-шамыч Советский Союзлан шергакан продуктым пуэн шогат. Тундра гыч пўчō шыл кондалтеш да пўчō коваште-шамычше шергакан замшым ышташ кая. Советский ученый-шамычын разведкыштан кōра, Кольский полуостровын тундрыштыжо ископаемый кугу богатство кийме верым мумо. Тушто рудник ден завод-шамыч ышталтыныт. Ала мыняр лу тўжем ег наре илыше калыкан у социалистический ола — Кировск кушкын. Чыла тундрышто, Северный Ледовитый океан мартенат, мланде пашам ышташ лиймым советский ученый-шамыч доказатленыт. Тыште условийже пакча саскам шынден кушташ утларак келша.

Тундрысо озанлык виянгме дене пырля, тундрысо илыше калык-шамычын культурыштан эре нōлталант шога. Тундрышто школ, кооператив, больница, ветеринарный пункт-шамыч да молат ышталтыт.

Тундра деч югышкыла чодра полоса шарлен кая. Тудын северный ужашыштыже кумда верым тайга налын. Тиде тайга юг велышке варналтше (смешанный) да лышташан чодра дене вашталтеш. Советский Союзын пел мландыжым угла чодра налеш.

Северный Америкыште да Западный Европышто, капиталистический озанлык лиймылан верч, чодра шуко верлаште йōрше-шак пытаралтын. Советский Союз чодра дене чыла моло эл-шамыч дечын эн поян. Тудо чодра озанлыкым план почеш виктарен толеш. Тыге план почеш озанлыкым виктарме дене чодра ок пытаралт. Мемнан дене чодра план почеш участок ден руалтеш да румо верыште у чодра кушкын шога.

Чодра деч югышкыла степь-шамыч полоса кия. СССР-ын южный европейский ужашысе шем рокан степь шукертак шурно удаш йōршō тўг вер — «житница» лийын. Степын чыла верже шукертак куралалтын да шыдаг дене удалтын. Тыште Союзын моло ужашыже дечын чыла кресанык-шамыч эн ончычын кол-

хозыш ушненыт. Тыште — тўняште эн шолдралан шотлалтше шурно фабрика — совхоз-шамыч организоватлалтыныт.

Каспийский ден Аральский тегыз-шамыч воктенсе Казахский Советский Социалистический республикын ожно кукшо улшо степьыште вольык кўтен гына илаш йўршылан шотлалтын. Казах-шамыч шке вольык кўтўштан теле кургым ямдылен шоген огытыл. Сандене нунын вольык кўтўшт талук мучкак степьыште кўталтын. Телым пўтынъ степь чўчкыдынак ий дене леведалтын. Тыгай годым вольык кочкышым муын кертын огылат, шужымо дене икмыняр кечыште шуко вольык колен пытен. Кызыт Казахстаныште машина дене шудо солымо станций-шамыч ышталтыныт. Тушто шудым ямдылат.

Эн сай урлык вольыкым куштат. Совхоз-шамыч ышталтыныт. Верын-верын степь куралме, тушан шурным удат. Каучукым пушо (резина ямдылаш кая) растений-шамычым да моло шергакан технический культур-шамычым куштат. Казахстанын степьлаштыже вўргене руда, шўй, нефть да моло полезный ископаемый богатство-шамычым мумо. Вўргене левыктыме пеш кугу заводым ышташ тўналме.

Союзын путырак кукшо климатан Средне-Азиатский ужашыптыже мемнан — **Кара-Кум ден Кызыл-Кум** пустынь-шамычна улыт. Тыште советский властын кугу оросительный паша ыштымылан, пустыньын икмыняр ужашыжым хлопок шочыктышан пасушко савырыме. А кушто ожно верблюд караван-шамыч гына коштыныт, тушто кызыт автомобиль дене коштмо корным ыштыме.

Союзын южный ужашлаштыже, йўштў север деч курык дене авыралтше Крымын южный сер ден Закавказыйыште СССР-ын под-тропический область-шамычше улыт. Тыште виноград, чай, фруктовый пушенге-шамыч кушталтыт. Тыштак Советский Союзын курорт-шамычше улыт.

Тыгеракын, шке природный богатство шотыштыжо, почва ден, полезный ископаемый ден, чодра да моло денат мемнан Союз моло эл-шамыч коклаште ик первый верым налын шога. Тиде богатство-шамыч кугыжан Российыште йўршеш пайдаланыде киеңыт, але капиталист-шамыч ты поянлыкым хищник семын пытареныт. Кызыт мемнан кумда элын чыда богатствыже мемнан социалистический озанлыкнам вияндышашлан, калыклан чапле, зажиточный илыш ышташ полшат.

Задача-шамыч. 1. Могай климатан пояс-шамычыште СССР верым налеш?

2. Могай теңыз ден океан-шамыч СССР-ын климатшым кузе вашталтат?

3. Картыште СССР-ын растительный пояс-шамычшым ончык-тыза (30-шо сурет).

СССР-ыште илыше калык-шамыч.

Советский Союзышто 170 миллион ег ила. Лачак Китай ден английский колоний Индия гына СССР деч утларак калыкан улыт. Мемнан калык-шамычна кумла верым налын илат.

Мемнан элын түрлө ужашлаштыже калыкын плотностьшо икгай огыл. Союзын Европейский ужашыштыже калыкын плотностьшо кокла шот дене 1 квадратный километрлан 26 ег перна. Но Сибирьын эн северный ужашыштыже верын-верын 20 квадратный километрлан 1 ег велэ шотлалтеш.

СССР-ын калыкше ий еда 3 миллион ег дечат утла ешаралт шога. Мемнан элыште ий еда шочмаш кушкеш. Колышо-шамыч палынак иземыныт. Эксплуатацийым, безработицым йөршеш пытарен, революций мемнан элыште пашазе дең кресаньыкын илышыштым эре саемден шога. Тиде жапыштак капиталистический озанлыкын кризисше капиталистический элласе шемер-шамычым пеш чот пызыра, паша деч посна кода, нуно нужнан, шужен илымашке пернат. Колышо-шамыч эре кушкыт. Шочшо-шамыч шагале мыт. Пытартыш ийлаште южо капиталистический эллаште калык кушмо йөршешак чарнен.

СССР калык-шамыч гыч утларак ужашыже ялыште ила. Олаште илыше 25% деч изиш утларак. Но пытартыш ийлаште элым индустриандыме дене ола-шамыч талын кушкыт: Москва, Ленинград да союзный республик-шамычын столицышт кушкыт. Моло промышленный центр-шамычат кушкыт, у ола-шамычат ышталтыныт. Музлан, южный Уралыште — Магнитогорск, Кольский полуостровышто — Кировск, Кама энгерыште — Березники, Казахский ССР-ште — Караганда, Таджикский ССР-ште — Сталинабад да Дальний Востокушто — Комсомольск, шуко моло ола-шамычат.

СССР-ыште шолдрак калык-шамыч 60 наре шотлалтыт, чылаже түрлө калыкше 180 марте шуэш. Кугыжан правительство нерусский национальность-шамычым утларак нелын эксплуатироватлен да угнетатлен. Нунын национальный културыштым пызырал шоген, национальность-шамыч коклаште враждам ылыжтарен: ик национальностьюм вес национальность умбак сырыктылын. Тиде национальный пызырмашын чыла не-

43 сур. СССР-ысo турлo калыкын илымсo верышт.

лыже да бесправийже шемер-шамычын умбакышт возын, нунылан кок пачаш угнетенийым чыташ верештын — кугыжан правительственным да шке буржуазийыштынымат. Нерусский национальность калык илыме шуко район-шамыч колоний шотышто лийыныт. Нунын коклаште озанлык да культур кушмашлан эрыкым пуэн огытыл, лумын гына чактарен шогеныт. Нелэ эксплуатаций да политический угнетенийлан верч, калык-шамыч нужнайыныт, коллен пыташ тунгалыныт.

Великий Октябрьский Социалистический революций национальный угнетений ыштыме политикам пытарыш: чыла калык-шамыч свободный да тор праван лийыч, нуно чылан шке кумыл да эрык дене Советский Социалистический Республик-шамычын братский Союзыш ушнышт. Советский власть годымсо жапыште, СССР правительство полшымо дене, нуно шке озанлыкыштым кумдан шарен вияндышт, шке материальный положенийыштым саемдышт да культурыштым нолталыч.

Кугыжан жап годым культур шотышто шенгелан кодшо мемнан элна тунян ик эн ончыл элышкыже савырныш. Элын материальный илышыже эреак да писын саем шогымыжо тудын культуржым кужко нолталаш полшыш. Мемнан элыштына ынде кугу ег-шамыч коклаште тунемдымашым тунг шотышто пытарыме. Эше шукерте огыл йоршеш тунемдыме тыгыде народность-шамыч, мутлан, черкес-шамыч, ик ег коdde грамотный лийыныт. Мемнан элыштына всеобщий обязательный начальный образований илышыш пуртымо. Калыкын книгам налмыже, лудмыжо пеш чот кушкеш. Советский власть годымсо ийлаште газет-шамыч лукмаш 14 пачаш утла кушкын. СССР — наук-шамычын ик эн кугу мировой центрже лиеш. Тудын ученый-шамычше физика ден химийыште, медициныште, мемнан элыште полезный ископаемыйым тунем налме пашаште, северный эл-шамычым тунем налмаште да ятыр моло наука шотышто шуко, пеш чапле открытий-шамычым ыштеныт. Даже буржуазный ученый-шамыч ойлымо почеш туняште нигуштат мемнан калык-шамыч семын наука ок пагалалт, нигуштат мемнан Совет элысе правительство семын наукам нолталаш тыршыше ик правительстват уке.

СССР-ын государственный устройыжо.

СССР — пашазе ден кресаньык-шамычын Социалистический государствышт. Великий пролетарский революций 1917 ийын Октябрыштыже мемнан элыште капиталист ден помещик-шамыч властым умурешлан пытарыш.

Капиталистический эл-шамыч деч военный полышым налын шогышо буржуазий да помещик-шамыч контрреволюций орышыла кредале гынат, мемнан элын пашазе ден кресаньык-шамыч — кум ий шогышо граждан сар годым илен-колен кредалмаште мятежник ден интервент-шамычым сэнгышт да мемнан чыла мландыште советский властым ыштышт.

Чыла мланде, мланде кӱргысо богатство, вӱд, чодра, чыла фабрика, шахта, кӱртньӧ корно, завод, банк, связь средство-шамыч Советский элыште государственнӱй собственность, вес семен манап, пӱтын калыкын собственностьюш улыт.

Чыла эксплуататорский класс-шамычым мэмнан дене ликвидироватлыме. Айдеме айдемым эксплуатироватлымаш мемнан дене йӱршешлан пытаралтын. Классдыме общество ышталтеш да социализмын тун принципше шукталтеш: «кажнӱй деч моштымыж наре, кажнылан — паша ыштымыже наре.»

1936 ийын 5-ше декабрьште СССР-ын Чрезвычайный VIII-ше Всесоюзный Съезд Советов мемнан Советский государствн основной законжым — СССР-ын у Конституцийжым утвердитлыш. Тиде закон Ленинын пашажым чын шуктен шогышо, мемнан гениальный вождын Сталин йолташын кидше ден возалтын. Великий Сталинский Конституциеш — сэнгыше социализмын Конституциешыже — мемнан кредал налме социализмын уло тунялан исторический сӱгымаш-шамыч, Совет элысе граждан-шамычын кугу права ден священнӱй обязанность-шамычше возалтыныт.

Сталинский Конституций СССР-ын чыла граждан-шамычшылан паша ышташ, канап, шонгылыкеш паша ыштен кертдыме лиймек материальный обеспеченийым налаш, чыла гражданлан образованийым налаш правам пуа, Удрамашым озанлык, государственнӱй, культурнӱй да общественно-политический илышын чыла пашаштыже пӱрӱенг дене тӱрак праваным ышта, СССР-ын чыла граждан-шамычшылан нунын национальностьышт ден расыштым ончыде тӱр правам пуа.

Шемер-шамычын интересышт дене келыштарен, СССР граждан-шамычлан закон дене тыгай свобода пуалтеш: свобода слова, печатьлан, собраний, митинг, шествий, демонстраций ыштышашлан свобода пуалтеш. Общественнӱй организацийыш ушнаш права обеспечитлалтеш. Тиде свобода-шамыч гыч южышт буржуазно-демократический эллан конституцийыштат возалтыныт, но илышыште нигунамат огыт шукталт, садлан капиталистический эллесе шемер-шамыч правадые улыт. Советский Союзсо граждан-шамычын правашт мемнан Конституциеш возымо велӱ

огыл, но нуно чыла советский властын сепгымашыже ден, мемнан кредал налме завоеваний ден тичмашын шукталтыт.

СССР Конституций граждан-шамычын обязанностьышт нергенат ойла. СССР-ын кажне гражданинжылан ССР Союзын Конституцийжым шуктыман, закон-шамычым шуктен шогаш, паша дисциплиным кучаш, общественный обязанностьым честно шуктен шогаш, социалистический общежитийын правило-шамычшым пудырташ огыл. Общественный социалистический собственностью— советский стройын священный, нигунам пудырташ лийдыме основным, мемнан родинынан поянлыкше ден куатшын основным, чыла калык-шамычын зажиточный да культурный илыш источникшым аралыман, чоткыдемдыман.

Отечеством аралымаш — СССР-ысе кажне гражданиннын священный долгшо да Рабоче-крестьянский Йошкар Армийыште воинский служба — СССР-ысе граждан-шамычын почетный обязанностьышт.

СССР-ыште чыла власть ола ден ялысе шемер-шамыч кидыште. Тиде властьюм нуно депутат-шамыч Советышт гоч шуктен шогат. Шемер-шамычын чыла Советыш депутат-шамычым сайлымаш всеобщий, төр да прямой сайлымаш негызеш тайный голосований ден эртаралтеш.

Лачак мемнан избирательный закон гына чын подлинный всеобщий избирательный правам чыла граждан-шамычлан пуа. Тыгай избирательный правам ик буржуазно-демократический элат ок пу. Чыла граждан-шамычлан сайлымаште голосоватлаш правам пумаште мемнан избирательный закон нимогай оговоркым да ограниченийым ок ыште. Мемнан элын 18 ийыш шушо чыла граждан-шамычше, пörьен да удрамашат, нунын национальностьыштым ончыде сайлаш да сайлалтын керташ праван улят.

Чыла граждан-шамычын төр сайлыме правашт закон дене аралалтеш: сайлымаште чыла граждан-шамыч иктөр участвоватлат; кажне гражданин ик йуком гына пуэн кертеш. Советын чыла депутат-шамычше прямой сайлымаш дене сайлалтыт.

Выборым эртарыме годым шке эрык дене тайный голосований почеш кажне гражданин голосоватла, тиде права закон ден аралалтеш. Установитлыме образецан избирательный бюллетеньым избиратель чылалан икгай пумо конвертыш пышта да избирательный ящикыш тудым ышкак колта.

Выбор эртарыме годым кандидат-шамычым выставитлаш чыла общественный организаций ден шемер-шамыч обществылан права пуалтын. Тыгак предприятий гыч пашазе ден службышо-шамычын,

воинский частьла гыч красноармеец-шамычын, колхозла гыч — кресаньык-шамычын, совхозла гыч — пашазе ден служышо-шамычын общий погынымашышт кандидат-шамычым выставитлаш праван улыт.

Советский Социалистический Республика-шамыч Союз — шке кумылышт да эрыкышт дене ушнышо тӧр праван Советский Социалистический Республика-шамычын союзный государствышт.

СССР-ыш шке кумыл да эрык дене ушнышо тӧр праван луатик союзный советский социалистический республика-шамыч пурат. Западный (границыште **Белорусский ССР** верым налеш (столицыже — **Минск**); югышто, Азовский ден Шем теңгызын серышт дене — **Украинский ССР** (столицыже — **Киев**); Закавказьыште, Кавказский курык хребет гыч югышкыла, кум союзный республика уло: **Грузинский ССР** (столицыже — **Тбилиси**), **Армянский ССР** (столицыже — **Ереван**) да **Азербайджанский ССР** (столицыже — **Баку**).

Союзын Средне-Азиатский ужашыштыже вич союзный республика уло: Туранский низменностьын кугурак ужашыжым **Казахский ССР** налеш (столицыже — **Алма-Ата**); Китай граница воктен Тянь-Шань курыклаште — **Киргизский ССР** (столицыже — **Фрунзе**); Каспийский теңыз деч востоковышкыла, Иран граница воктен — **Туркменский ССР** (столицыже — **Ашхабад**); тудын деч востоковышкыла — **Узбекский ССР** (столицыже — **Ташкент**); эше востоковышкыла, Афганистан ден Китай граница воктен — **Таджикский ССР** (столицыже — **Сталинабад**).

Чыла моло верым Союзный республика-шамыч гыч эн кугу — **Российский Советский Федеративный Социалистический Республика** — **РСФСР** — налеш (тудын столицыже да пӱтынь Союзын столицыже — **Москва**.)

Союзный республика-шамычын пурешо национальность-шамыч автономный советский социалистический республика-шамыч да автономный область-шамыч гоч шке национальный самоуправленийыштым шуктат.

РСФСР составыш луатшым автономный республика пурат. Финляндийын граница воктен **Карельский АССР** верым налеш, Европейский ужашын северо-восток вельштыже, кумда верым налше автономный республика **Коми**, Волгын кыдалнырак верыште **Мордовский, Чувашский, Марийский, Татарский, Удмуртский** автономный республика-шамыч улыт, нунын деч улнырак Волга воктен **Немцев-Поволжья АССР** лиеш, да Каспийский теңыз лишне **Калмыцкий АССР** верым налеш. Крымский полу-

островышто — Крымский АССР. Кавказ курыклан северный тай-ылыште икмыняр автономный республика уло: Кабардино-Балкарский, Северо-Осетинский, Чечено-Ингушский да Дагестанский. Уральский курыклан южный ужаыштыже — Башкирский АССР. Восточный Сибирьыште Лёдовитый океан дек шумешке кумда территориян Якутский АССР верым налеш, Байкал ер дене — Бурято-Монгольский АССР.

РСФСР-ын кодшо верже область ден край-шамычлан шелал-тын. Кажный крайын составышкыже национальный автономный область пура: мутлан, Дальне-Восточный крайыш Еврейский автономный область пура.

УССР-ышке Молдавский автономный республика пура. Ты-гак Грузинский ден Азербайджанский ССР составышкат автономный республика да область-шамыч пурат. Узбекский ССР-ын составышкыже Кара-Калпакский АССР пура.

СССР-ыште государственный властын высший органже — СССР-ын Верховный Советше. Тудо всеобщий, төр да прямой избирательный права почеш да тайный голосований дене сай-лалтеш. Верховный Совет кок палатан — Совет Союза да Совет Национальностей гыч лиеш. Совет Союза'м пүтынь Союзысо граждан-шамыч сайлат, тудо СССР-ысе чыла шемер-шамычын национальностылан ойыркалыде общий интересыштым, шук-тен шога. Совет Национальностыш союзный ден автономный республикысе, автономный область ден национальный округысо представитель-шамыч пурат. Сайлыме нормыжо тыгае: кажный союзный республика гыч 25 депутат, кажный автономный респу-блика гыч 11 депутат, кажный автономный область гыч 5 депу-тат да кажный национальный округ гыч 1 депутат. Совет Наци-ональностей СССР-ысе калык-шамычын келшен ылыше ешыш ушнышо да же эн тыгыде национальность-шамычын шке особый интересыштым шуктен шога.

Верховный Совет Советский Союзын чыла закон-шамычшым утверждатла.

Верховный Совет государственный властын высший испол-нительный да распорядительный органжым — СССР Калык Комис-сар-шамыч Советым утверждатла.

Верховный Совет мемнан элын кушыл судебный органжым — СССР Верховный Судым сайла.

Задача-шамыч. 1. Картыште ончен налза (43-шо сурет), СССР-ын турло калык-шамычше кушто илат; нунын налме верыштым СССР-ын административный картыште ончыктыза.

2. Шуқырак да шагалрак плотностян калык илыме верым картыште (38 сур.) муза.

3. Союзный республика-шамычым да нунын главный олаштым ончыктыза.

4. СССР-ын административный картыштыже тиде разделиште ойлымо автономный советский социалистический республика-шамычым ончыктыза.

5. Шке областда (крайдам) да шке областын (крайын) центрдам ончыктыза.

СССР-ын озанлыкше.

Кугыжан Россия шентелан кодшо, йорло да озанлык шотышто слабый эл ыле. Российыште фабрично-заводской промышленность моло эл-шамыч ден тагастарымаште начар виянше ыле. Российын центр воктенже гына южо район-шамычше промышленный районлан шотлалтыныт. Ял озанлыкат пешак шентелан кодшо ыле: кум пасу, шога, химический удобрений йӧршын уке, шурно пеш шагал шочын. Теве тыгай ыле кугыжан Российысе кресаньык да помещик-шамыч озанлыкын ойыртемашт.

Советский власть ончыл капиталистический эл-шамычым технико-экономический шотышто «поктен шуын эртен каяш» задачым шынден. Тудо тиде задачым талын шуктен шога. Мемнан социалистический элын озанлыкше чыла кӱлешым да ыштен кертшашым учотыш налын, ыштыме план почеш виян ончык кушкыя шога. Сengыше Сталинский пятилетка-шамыч мемнан элым шентелан кодшо эл гыч куатле промышленный элыш, сengаш лий-дыме социализмын крепостышкыжо савыренит. Промышленность центрыште велэ огыл, но тудо окраиныштат кушкын да виянын. Кугыжан Российыште окраина-шамыч эн шентелан кодшо ужалышт ылыч.

Советский Союзын эл аралыме куатшат пеш чот кушкын. Мемнан кугу социалистический элна мемнан умбак керылташ тошшо керек могай тушманымат сengен шалата.

Социалистический промышленностьын виянмашыже элыштына электрофикациям ыштыме дене шукталтеш. СССР-ын тӱрлӧ ужашлаштыже лу дене шолдра электрический станций ышталтын. Нуно фабрика ден заводлан, ола ден ял-шамычлан электрический энергийым пуат. Электрический станций-шамыч гыч эн кугулан Днепровский (Днепрогэс) станций шотлалтеш. Кукшӧ плотина дене авыралтше Днепр энгер вӱд электрический станцийын куатле машина-шамычшым пӧрдыктен шога. Электри-

ческий энергий ден Днепротэс лишне улшо шолдра завод-шамычат пашам ыштат. Тыгак электроэнергий торашкат, заводлаш да кохоз ден совхозлашкат колталтеш. Тыгак вуд вий дене **Волховский**, **Свирский** электростанций-шамыч пашам ыштат. Моло электростанций-шамыч түрлө топливым кучылтыт. Шуко торфан купысо торф ден Москва деч мундырнат огыл куатле **Шатурский** станций пашам ышта. Подмосковный бассейнысе күрен тусан мланде шуй ден **Каширский** электростанций пашам ышта. Донецкий мланде шуй лукмо шахта-шамычын кодшылт (отброс) ден — **Штеровский** станций электроэнергийым пуа.

Промышленностьын түрлө ужашышт кушкыныт да виягыныт. Южный Уралыште, Магнитный курык дене, туняште ик эн кугу **Магнитогорский** металлургический завод ышталтын. Тудо кондымо кузнецкий да карагандинский мланде шуй дене тыште лукмо руда гыч чугуун ден вурсым левыктен луктеш.

Кузбассыште мланде шуйын пеш кугун кийме верешыже **Сталинский** металлургический заводым ыштыме. Тиде завод рудам Магнитный курык гыч налын пашам ышта.

Машина ыштымаш виягын, ынде мемнан советский заводышто ыштен кертдыме нимогай машинат уке. Кугыжан Российыште автомобильный промышленность йоршеш лийын огыл. Кызыт Москваште да Горькийыште эн кугу автомобильный завод-шамыч пашам ыштат.

Харьковский, Сталинградский да Челябинский тракторный заводлаште трактор-шамыч ышталтыт. Саратов олаште да Запорожыйыште — комбайн-шамычым ыштен луктыт.

У химический промышленность кушкын. Тудо түрлө изделийым — пасулан удобренийым, адак чиям, эмым да молымат пуэн шога. Уралыште, Березникиште, калийный шөнчал-шамыч перерабатыватлалтыт. Подмосковный күрен тусан шуй лукмо бассейныште — **Сталиногорский** да Москва лишнак — **Воскресенский** химический комбинат-шамыч пашам ыштат.

Текстильный промышленностят виягеш. Московский ден Ивановский тошто текстильный район-шамыч деч посна, у районлаште у текстильный фабрика-шамыч ышталтыныт. Нуно Средний Азийыште, Закавказыйыште — хлопокым куштен лукмо верлаште ышталтыныт.

Коллективизаций негызеш СССР-ыште ял озанлыккат йоршын вашталтын. Ожнысо единоличный крестьянский озанлыкысе тыгыде агала олмеш, чыла вере кумда колхозный да совхозный пасу-шамыч шарлен кият. Первобытный шога олмеш, пасулаште

сложный машина — трактор да комбайн-шамыч пашам ыштат, химический удобрений-шамыч кучылталтыт. Мемнан ял озанлык туңяште эн шолдра да эн ончыл озанлык лийын шога.

Советский Союзын кумда верыштыже природный условийн түрлө улмыжо дене мемнан эллан түрлө ял озанлык культурым үден куштен лукташ лиш. Средний Азийын да Закавказыйн орошенийым ыштыме пасулаштышт шокшо кенез мучко эн сай сорт хлопок шуыт. Хлопокшо ынде кушкын шогышо текстильный промышленностьлан түрысак ситаралтеш. Пытартыш ийлаште хлопком Крым ден южный Украинысе да Поволжыйысе пасулаште кушташ туңгалме. СССР-ын Европысо южный пел ужа-шыштыже цукерсекак сакыр завод-шамычлан сырье лийше сакыр-ушмен ыдымаш кумдан шарлен шога. Кызыт сакыр-ушмен Казахстанын степыпкыже, Западный Сибирьыш да Дальний Востокашкат шарлен. СССР-ын Европысо северный пел ужашыштыже йытын ыдымашым кугемдыме. Тиде верла мемнан йытын фабрик-шамычлан сырьем ситышын пуэн шогат. Йытынын икмыняр ужашыжым вес эллашке ужалалтеш.

Шыдаң, туң шотышто, Советский Союзын южный пел ужашыштыже — Украиныште, Северный Кавказыште, Поволжыйыште шарлен. Пытартыш ийлаште шыдаң тышечын эре утларак север велыш куснен шога. Тушто тудо шулдырак акан уржам шенгыш луктеш.

Элын озанлыкыштыже кош тмо корнат пеш күлешан. Күртньо корно дене, вуд корно дене, тегыз да энгер-шамыч дене, шуко түрлө товар шупшыкталтыт. Завод ден фабриклашке сырье дене топливым кондат, чыла эл мучко ыштен лукмо товарым кондыштыт. Элым аралыме пашаштат транспорт кугу значения. Вет сар лийме случай годым күртньо корно дене Йошкар Армийым да түрлө военный грузым пеш писын ик вер гыч вес верыш кусныктарыман.

Кугыжан Российыште, туң шотышто, күртньо корно-шамыч Европейский ужашыште гына ышталтыныт улмаш; тыште Москва гыч күртньо корно-шамыч чыла могырымат шарлен каят. Сибирьын кумда верыштыже ик күртньо корно линий гына ышталтын. Тиде линий Урал гыч Тихий океан марте чыла Сибирьым пучкын кая. Тудо Великий Сибирский күртньо корно линий маналтеш.

Советский власть шуко у күртньо корно-шамычым ыштен. Нунын кокла гыч эн кугужо Туркестано-Сибирский — Турксиб манме күртньо корно. Тиде күртньо корно Сибирьым Азий дене уша. Кызыт Москва—Донбасс у күртньо корно ыштен шукталтеш.

Тудо промышленный районлашке донецкий шұйым шұпшыктымашым куштылемда.

Кұртньō корно-шамыч эркын-эркын паровоз олмеш электрический вий дене шұпшмашке вончат. Элын тұлрō ужашлаштыже ыштыме у электрический станций-шамыч кұртньō корно-шамычланат электрический энергийым пуэн шогат. Электрофикаций кұртньō корно-шамычын груз шұпшыктымыштым пеш чот кугемда.

Энер корно да тенгызысе корно саемдымаштат кугу паша ышталтеш. У канал-шамычым, портовый сооруженийным ышталтеш. Судна-шамыч ыштымаш кугун вияндалтеш.

Автомобиль-шамычат элыштына кумдан шарленят. Эше шукертат огыл автомобиль пеш шагал ыле. Кызыт кажный советский завод ден фабрика, кажный совхоз ден шуко колхоз-шамычын шке автомобильышт уло. Тиде автомобиль-шамыч дене нуно шке грузыштым шұпшыктат.

Мемнан чыла элна юж корно линий-шамыч ден пұчкылтыт. Але марте эше кұртньō корно линейным ыштыдыме Союзын эн мұндұрнō улшо северный ужашлашкыже самолет ден сообщений ышталтеш. Юж корнын кужутшо ден мемнан элна тўняште первый верым налын шога.

Задача-шамыч. 1. СССР картыште тиде разделиште ойлымо шолдра у стройка-шамычым ончыктыза.

2. Хлопок, йытын, сапыр-ушмен, шыдан да уржа ўдымō район-шамычым картыште ончыктыза.

3. Москва гыч Архангельскыш, Ленинградыш, Горькийыш, Крымыш, Кавказыш кайше кұртньō корно-шамычым ончыктыза.

4. Москва гыч Урал гоч Сибирьыш Владивосток марте кұртньō корным ончыктыза.

5. Турксибым ончыктыза.

ОГЛАВЛЕНИЙ.

I. Мланде шар.

Стр.

Горизонт да горизонтын велышт	3
Мландын формыжо	5
Мландын суткаште пӱрдын савырнымыже	7
Мландын ийдалыкыште пӱрдын савырнымыже	8
Кече система (солнечная система)	10
Религий — наука ваштареш	11

II. План ден карта.

Планым кӱзе ыштат	13
Планыш пуртымо предмет-шамычым кӱзе палаш	16
Молан планым сайын кучылт мошташ кӱлеш	17
Глобус ден карта	18
Полушарий картыште мом ужаш лиеш	18
Картез градусный сетка молан ышталтеш	19
Географический карта ден план коклаште могай ойыртыш уло	22
Карта молан ышталтеш	23
Мланде ӱмбалне СССР ден главный капиталистический государство-шамыч могай верым налын шогат.	23

III. Мланде ком.

Мланде ӱмбалын комжо	25
Мландын пешкыде комжо мо ден ышталтын	25
Мланде шар кӱргыштӧ вещество-шамыч могай улыт	26
Массивно-кристаллический порода-шамыч кӱзе лийыныт	26
Курык порода-шамыч шаланымаш	26
Вӱд ден мардеж мланде ӱмбалым кӱзе вашталтат	27
Мланде ком кӱзе куснылеш	32
Мланде четыралтмаш	33
Мо тугай вулкан	34
Равнина-шамыч (тӱр вер) могай лийыт	35
Мланде кӱргыштӧ могай богатство уло	36

IV. Океан ден теңыз-шамыч.

Кукшо мланде ден теңыз могай верым налын шогат	37
Остров-шамыч могай улыт	39
Океан ден теңыз вӱд корнын кӱлешышт	40
Теңыз-шамычын келгытышт	42
Теңыз вӱд могай лиеш	42
Теңыз вӱд кӱзе куснылеш	43
Теңыз прилив ден отлив	44
Теңызыште ий могай лиеш	44
Теңызыште илыше животный ден растений-шамычын айдемылан могай кӱлешышт уло	45

V. Эгер ден ер-шамыч.

Эгер-шамыч. Мо тугай эгер система да эгерыште вуд кужеч по- гына	46
Эгер-шамычын калык озанлыклан кўлмб значенийышт,	48
Ер-шамыч	50

VI. Климат

Ийгече ден климат	51
Калык озанлыкыште ийгече ден климатын значенийышт	52
Климатын кукшо ийгечым кондымыж ваштареш кучедалмаш	52
Мланде шарым йўшто-шокшо лийме шот ден тўрлб пояслан шеледымаш	53
Теҗмз климат ден кукшо (континентальный) климат	55
Теҗмызе течений да тудын климат вашталташ полшымыжо	56
Климат верын кўкшытшым онча	56
Курык хребет-шамычын климат вашталташ полшымышт	57
Мланде шар ўмбалне осадке (лум, йўр) вочмаш	59

VII. Мланде шары почвенно-растительный пояс-шамычше.

Почвенный ден растительный пояс-шамыч лиймаш мом онча	60
Полярный область-шамыч	60
Тундра	63
Чодра полоса	65
Степь	66
Пустыня	67
Подтропический область	69
Тропический область	70

VIII. Мланде шарыште илыше калык (населений).

Калыкын кунар улмыжо да тудын плотностьшо	72
Калыкын кушмыжо	75
Айдеме раса-шамыч	76

IX. Тўнян кызытсе государственный шелалтмыже.

Капиталистический эл-шамыч да нунын государственный стройышт	78
--	----

Главный империалистический эл-шамыч.

Америкаысе Соединенный Штат-шамыч	80
Англия	82
Франция	83
Италия	84
Германия	85
Япония	86

Капиталистический тўнян моло эл-шамыч.

Испания	87
Австрия	88
Чехословакия	89
СССР-ын прибалтийский пошкудыжо-шамыч	89
Польша	90
Румыния	90
Турция	91
Иран	91

Афганистан	91
Монгольский, Тувинский народный республика-шамыч	92
Китай	92
Индия	93
Индокитай полуостров	94
Австралийи, Африкын да Южный Америкын политический шелалтмышт	—

Х. СССР-ын кучык обзоржо.

СССР-ын географический положенийже	96
СССР мланде умбалын ышталтмышке	98
СССР-ын ископаемый богатство-шамыч	100
СССР-ын ер-шамычше	103
СССР-ын эггер-шамычше	104
СССР-ын климатше ден растительный пояс-шамычше	105
СССР-ыште илыше калык-шамыч	109
СССР-ын государственный устройствыжо	111
СССР-ын озанлыкше	116

М. П. Потемкин и П. Г. Терехов. ГЕОГРАФИЯ.
Учебник для школ взрослых на лугово-восточном марийском языке.

Государственное учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР.
Москва, 1939 г.

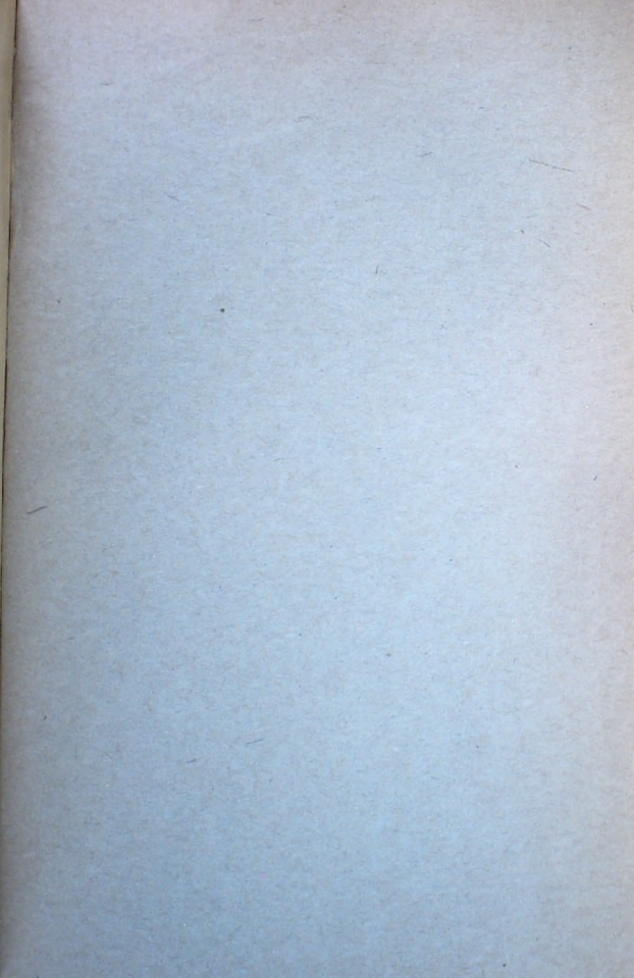
Ответ. ред. перевода Н. М. Орлов.
Техн. ред. С. Г. Козлов.
Корректор И. Стрельников.

Сдано в набор 2/XI 1938 г. Подписано к печати 1/II 1939 г.
Формат 60 × 92¹/₈. Тираж 4000 экз.
Изд. листов 7³/₄. Бум. листов 3¹/₈. Уч.-авт. листов 6,91 + Карты, 1,5.
84672 тип. знака в 1 бум. листе.
Бумага № 2 Камской ф-ки.

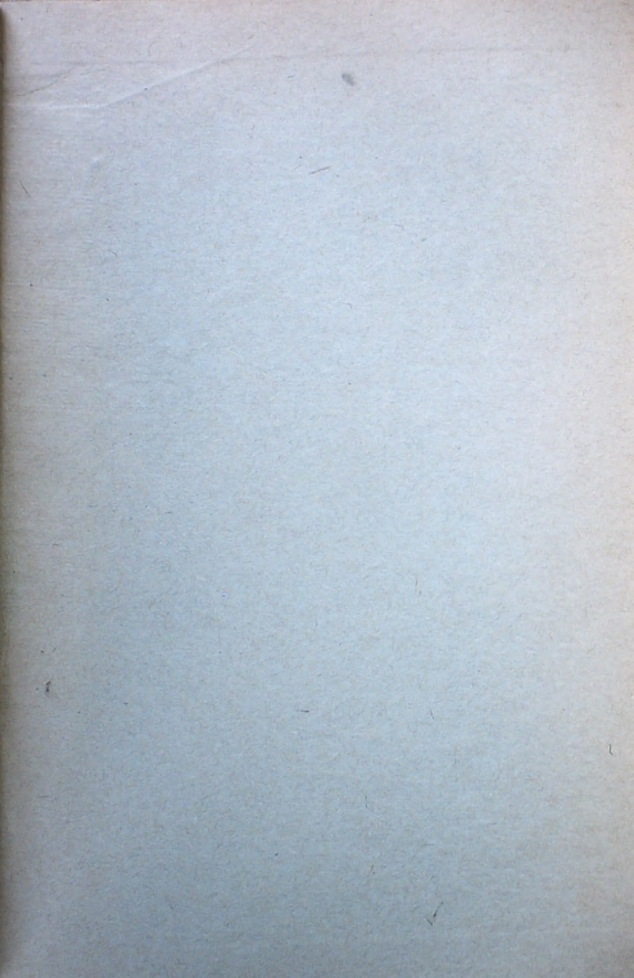
Уполномоч. Главлита А-4327.

Заказ № 3798.
17-я ф-ка нац. книги Огиза РСФСР треста «Полиграфкнига»,
Москва, Шлюзовая наб., д. № 10.

ГЛ. 13.

N26 $\frac{4}{3}$

39-376.
Акше 1 тенг. 25 коп.
Цена 1 руб. 25 коп.

7267

М. П. ПОТЕМКИН и П. Г. ТЕРЕХОВ

ГЕОГРАФИЯ

Учебник
для школ взрослых

На лугово-восточном
марийском языке